د پاچا امان الله واکمنۍ

ته یوه نوې کتنه

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

کتاب پېژندنه

کتاب : **د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه**

لیکوال: **پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ**

چاپ کال: **۱۳۹۹ل**

چاپ وار: دربیم

چاپ شمېر: **۱۰۰۰**

یادښت

دا کتاب د افغانستان د خپلواکۍ د سلم کال په ویاړ چاپ شوی دی.
په همدې مناسبت د جلالتمآب جمهور رییس محمد اشرف غني له هدایت سره سم د ګڼو نورو چارو تر څنګ یو زیات شمیر کتابونه هم لیکل شوي، ژباړل شوي او خپاره شوي دي.

شاه امان الله او د استقلال د تر لاسه کولو په مبارزه کې د هغه نورو ملګرو ارزو لرله چې افغانستان په واقعي معنی مستقل او د پردو له منګولو راوتلی هیواد وي. دوی دغه سپېڅلي هدف ته د رسېدو لپاره د هیواد ترقۍ ته توجه واړوله.

په اماني دوره کې غلامي منع شوه. په مرکز او ولایتونو کې ګڼ ښوونځي پرانیستل شول. خارجي هیوادونو ته محصلان واستول شول چې ځوانان نوي علوم او مهارتونه زده کړي. د مطبوعاتو وده چټکه شوه. د وګړو تر منځ د مساوات د اصل رعایت قانوني بڼه خپله کړه. نجونو او ښځو د زده کړې حق تر لاسه کړ. هېواد په لومړي ځل د اساسي قانون څښتن شو. د دولت د درې ګونو قواوو عصري کولو او سره بېلولو ته توجه واوښته چې د استبداد په مخنیوي کې اساسي مرسته وشي. ګڼ شمېر قوانین او مقررات تدوین شول چې د هر چا د صلاحیت حدود معلوم وي او په دولتي چارو کې د خودسرۍ مخه ونیول شي. مالیاتي سیستم عصري شو، د جنسي مالیې ځای نقدي مالیې ونیو. له مختلفو هېوادونو سره سیاسي روابط ټینګ شول او افغانستان له هغې انزوا راووت چې د هېواد د خپلواکۍ مخالفانوورباندې تحمیل کړې وه. د اقتصاد د ودې لپاره مهم اقدامات پیل شول. افغانستان ورو ورو په یو داسې هیواد بدلېده

چې د پردو له احتیاجه راوتلی وي. اوس موږ ته لازمه ده چې د وطن د ترقۍ لپاره شوی مزل جاري وساتو او د ناتمام فصل بشپړولو ته مټې راونغاړو.

د خپلواکۍ د سلم کال په مناسبت د استقلال د پاکو شهیدانو، غازیانو او مخکښانو د روح د خوشحالولو یوه ډیره ښه ذریعه همدا د کتابونو خپرول او د معرفت د مشالونو بلول بللای شو. له ټولو هغو لیکوالو مننه کوو چې په دې بختور مناسبت یې د کتابونو په لیکلو، ژباړلو او چاپ ته چمتو کولو کې برخه واخیسته. په اوسنۍ پرمختللې زمانه کې د استقلال د ساتلو او د واقعي خپلواکۍ د لرلو لپاره پکار ده چې پوهه خپره شي، فرهنګ وغوړیږي، مهارتونه زیات شي او وګړي د ښه ژوند کولو په چل پوه شي. شاه امان الله د لوی اختر په مناسبت یوه وینا کې ویلي وو چې: «دا د قلم ورځې دي، نه د تورې.» د کتابونو د دې لړۍ خپرول د لیکوالو د ملاتړ او د هغوی د آثارو د چاپ یو بختور باب دی چې ادامه به مومي.

په درنښت

اسدالله غضنفر

د جمهور رییس فرهنګي سلاکار

کابل/۱۳۹۸

سریزه

دغه اثر په اصـل کې ما د دې له پاره لیکلی و چې له نورو لیکنو یا مقالو سره به یو ځای خپرېږي. ما د افغانســتان د پوره خپلواکۍ ګټلو د پېنځه اتیایمې کلیزې په ویاړ ســیمینار کې چې تېر کال په کولن کې د افغانســتان د کلتوري ودې ټولنې له خوا جوړ شــوی و، ګډون ونه شــو کړای، وعده مې وکړه چې د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه به یوه لیکنه وراستوم.

د هغې وعدې نتیجه دا لیکنه شوه، د ټولنې مشر ښاغلي زرین انځور د هغې تر لوستلو وروسته لازمه وګڼله چې د کتابګوټي په بڼه یې په جلا ډول خپره کړي؛ نو که څه هم دا لیکنه د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه ده؛ خو د واکمنۍ ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوې نه دي.

د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه په انګریزي او فارسي کې لیکنې ډېرې دي. دلته ما له هغې لیکنو نه کار اخیستی چې د هغه وخت کسانو کښلي لکه د منشي علي احمد د پاچا امان الله لوېدنه؛ د فېض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې؛ د میرغلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ. بله لیکنه په خپله پاچا امان الله ته منسوبه ده، د (حاکمیت قانون در افغانستان) په نوم. په دغه اثر کې چې د محترم حبیب الله رفیع په زیار نوی خپور شوی دی، د ټولنې او ملي ژوندانه د بېلا بېلو اړخونو په اړه په خپله د پاچا کارونه او فکرونه ځای شوي دي. څنګه چې د پاچا امان الله او د هغه د واکمنۍ په هکله نظرونه او تعبیرونه ډېر سره مخالف او لږ سره ورته او موافق دي، دغه اثر د هغوی په هکله په خپله د پاچا له نظره رڼایي اچوي او پر هغو سربېره د هغه سیاسي، پوهنیز، ټولنیز او افغان شخصیت ښیي. د موضوع اړوند بل اثر چې دلته ترې نه ډېر کار اخیستل شوی، د ډاکټر لودویک ادمک دی چې د جرمني او انګریزي

ارشیفي پاڼو له مخې کښل شوی، دغه اثر «د شلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانستان باندنۍ اړیکې» تر سرلیک لاندې دی.

په پای کې له ښاغلي محمد زرین انځور او د هغه له ملګرو نه مننه کوم چې زما دغه لیکنه د خپلې ټولنې په لګښت خپروي. له ښاغلي انځور نه د دې مننه هم کوم چې د دغې لیکنې په کښلو کې چې ډېر وخت یې ونیوه، پوره حوصله وښودله.

محمد حسن کاکړ

مارچ/۲۰۰۵

فهرست

یادښت ۱
سریزه.. ۳
پیلامه.. ۶
د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه کتنه.......................... ۱۳
لومړنۍ خبرې: ۱۳
د بشپړې خپلواکۍ جګړه: ۱۶
له هېوادونو سره اړیکې:................................... ۲۲
افغانستان او منځنۍ اسیا: ۲۴
لومړي سمونونه:... ۳۲
سیاسي ډلګۍ او دسیسې:.................................... ۴۲
د خوست یاغي توب:.. ۴۶
د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي:............... ۵۱
د پاچا امان الله سفرونه:................................... ۵۲
وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:............ ۶۲
پایلیک ۹۴
یادښتونه او لمن لیکونه:.................................... ۱۲۰
د اروابناد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار ۱۲۹

پيلامه

افغانســتان اوس يو ډېر ببړته پاتې هېواد دی، خو پخوا يو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان يا اريانه کې دينونه او مدنيتونه پيدا شوي او هم له نورو ملکونو نه پکې خپاره شــوي وو. اريانه د ويدي مدنيت اصــلي ټاټوبی و او بودايي مدنيت په ماهيت کې محلي و، اوســتايي مدنيت او بودايي مدنيت عالمي بڼه لرله.

د اوستايي مدنيت د نوښتگر زردشت اهميت اصلاً په دې کې دی چې دی نړۍ کې لومړنی مصلح يا له څو هغو مصلحانو څخه دی چې د لومړي ځل له پاره يې د لوی ښــتن د يو توب عقيده وړاندې کړه او نړۍ يې د بدۍ او نيکۍ قوتونو د مقابلې دغســې ډگر وگاڼه چې په هغې کې د نيکۍ رب، اهورا مزدا د بدۍ په رب اهريمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقيده پر اهورا مزدا باندې تکيه کول او د هغه دستورونه پر ځای کول د انسان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوســـتایي دورې نه دمخه په ویدي دوره کې، له طبیعي قوتونو نه ژغورنه په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبیعي قوې ته پر خدای لرلو عقیده عامه وه او د خدایانو شـــمېر هم ډېر ګڼل کېده. بودا بیا په دې عقیده و چې انســـان ژغورنه په خپله د هغه په اصـــلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسيـ غوښـتنې او هوسـونه مهار کړي، نیکې غوښـتنې ولري، نیک کړه وکړي، نیک نظر ولري او په ټولیز ډول نیک ژوند غوره کړي.
نن ورځ دغه ټول فکرونه سـاده او هر چاته د پوهېدو وړ ښـکاري؛ خو په هغه مهال یانې له نن نه درې یا څلور زره کاله دمخه چې انسـان که څه هم طبیعي او ټولنیز چاپېریال یې ډېر زیږ او بې رحم و، له خپل ځان او خپلې کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژوغورنه هم غوښتله. دا له شک پرته د انسـان د لوړې فکري سطحې استازیتوب کوي.
پخوانی افغانسـتان د دغسې فکرونو د ټوکېدو او خپرېدو له پاره مساعد و. یو دا چې د آمو شـــاوخوا هوارې د غنمو په میندلو سره د کرنې وړ شـــوې او کلیوالي او ښـاري ژوند پکې رواج موندلی و. بله دا چې پخوانی افغانسـتان او شاوخوا هېوادونه یې د سوداګرو، ګرځندویانو، سوبمنو او د کډوالۍ لویه لاره ګرځېدلې وه.
د یوې امریکایي لرغون پېژندونکې په وینا د سـوداګرۍ ځنیې لارې ان د نوې ډبرې په دوره کې (Newlithic Period) ایسـتلې شـوې وې؛ خو دغه سیمه له میلاد نه ۲۰۰ کاله دمخه په شـــاوخوا کې، د روم د پراختیا په دوره کې چې شـتمنو اروپایانو او پارسـیانو د چینایي صـانعانو ښـکلو وریښـمینو ټوکرو له پاره لویه لار ګرځېدلې وه؛ د خرو، اســـونو او اوښـــانو له حســـاب نه وتلو

کاروانونو پرې تګ را تګ کاوه، دغه لار بيا پر ورېښـمينې لارې (Silk Road) بدله شوه چې په پای کې يې چين، هند، پارس او اروپا سره ونښلول.
د دغې سوداګرۍ د قوت پر مهال په اريانه کې چې په دغه وخت کې د هند او کرمان تر منځ پراته هېواد ته ويل کېده، د يونان- باختري دولت په قوت کې و. دغه افغانستان هغه وخت دومره پرمختللی و چې د زرو ښارونو هېواد نومول شوی و او نقره يي سکې پکې پريمانه چلېدې. ورېښمينه لار د پېړيو پېړيو په بهير کې د خلکو د وياړ او شتمنۍ سرچينه وه؛ خو په پای کې قومي نښتو دا لاره نامصؤنه کړه، د قومي لويانو له خوا د لويو باجونو اخيستل د سوداګرو ملا ماتوله، بالاخره په پېنځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند تر منځ سمندري لار پرانيستل شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.
تر دې وروسته هغو اروپايي هېوادونو وار په وار پرمختګ کاوه او پياوړتيا يې تر لاسه کوله چې له سمندري لارو نه يې د سوداګرۍ او نورو موخو لپاره کار اخيسته. دا هغه هېوادونه وو چې د رنسانس يا د بيا ژوندي کولو غورځنګ يې منلی و چې لومړی په ايټاليا کې په څوارلسمه پېړۍ کې پيل شوی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بيا ژوندي کولو حرکت ته ويل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنی چې دا په خپله انسان دی چې د هر څه منځ او سرچينه ده.
د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عيسوي دين کې د کاتوليکي مذهب او ارتودکسي مذهب تر څنګ د مارتن لوتر په کوښښ سره د ديني سمون (Reformation) په نتيجه کې د پرتسټانزم هسکېدنه ده. په

داسې حال کې چې کاتولیکان له خپل ستر مشر پاپ څخه د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروتستانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قایل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه د دغسې نویو حرکتونو سبب شول چې د هغو په نتیجه کې ساینس او تخنیک پر مخ ولاړ او ورسره ټولې لویدیځې عیسوي نړۍ حیرانوونکی پرمختګ وکړ.
برعکس افغانستان د وربېښمینې لارې په پربېښودو سره وار په وار ګوښه کېده، هغه نور نو د بین المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقعیت کې له دغه وخته وروسته ټول ختیځ د لویدیځې اسیا د هېوادونو په ګډون لږ و ډېر په همدغه حال کې و. د عثماني او مغلي امپراتورۍ هم ونه شو کولی چې له سمندري لارو نه د سوداګرۍ له پاره کار واخلي، که څه هم دواړو امپراتوریو اوږدې سمندري غاړې لرلې.
څنګه چې اسیایي ملکونو په تېره افغانستان له بین المللي سوداګرۍ نه را پیدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو یې له خپلو ولسونو نه د مالیاتو په ډېرولو، له صنعتي کارونو نه د زیات محصول په اخیستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دې حالت د نوي صنعت او نوې شتمنۍ د تولید له پاره هڅوونکی رول نه درلود. د دوی په فکري نړۍ کې د ساتنپالنې او عنعنې پالنې میل وار په وار بیخ نیوه او کلتور یې نه یوازې دا چې نه غوړېده، بلکې شخ او وچېده.
افغانستان چې په اوومې پېړۍ کې یې اسلامي مدنیت منلی و، یا یې په خپله امپراتورۍ لرلې، یا د نورو امپراتوریو تر اغېز لاندې و. افغانستان د اسلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوریو په وخت کې، اسلام هند ته په پراخ ډول یووړ او د دغه انکشاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو

کلونو په موده کې د ډهلي سلطنت په نامسلمانانو حکومت وکړ. د لوديانو او سوريانو دولت په همدغه لړ کې راځي، د پاکستان اوسنی دولت د همدغه اسلامي غورځنګ ميراث دی؛ خو په ديارلسمې پېړۍ کې د چنګيز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانستان ډېر ښاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سيستم يې تر ډېره حده پورې وران شو، وګړي يې تباه شول او له پاتې ژونديو نه ډېرو يې د سليمان غرو درو ته کډه وکړه.
په دې ډول افغانستان په خپل ډېر اوږده تاريخ کې د لومړي ځل له پاره په يو ستر معلوم انساني مصيبت واوښت. په دغه حال کې له ديارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاريخ د پرديو تاريخ شو. که څه هم په شپاړسمې پېړۍ کې پير روښان، زامنو او لمسيانو يې او په اوولسمې پېړۍ کې خوشحال خټک، ايمل مومند او دريا خان اپريدي د مغلو په مقابل کې د خپلواکۍ ګټلو په لاره کې په ټينګه پرلپسې مبارزې وکړې؛ خو په پای کې ټول بريالي نه شول.
د افغانستان د خپلواکۍ ګټلو برۍ اول تر څه حده د ميرويس هوتک او په پوره ډول د احمد شاه دراني په سروالۍ واقعي شو. وروسته يې چې په ۱۷۴۷ کال کې د افغان دولت بنياد کېښود، د څو کلونو په بهير کې يې د مشهد، پنجاب، سند، بلوچستان او کشمير په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه؛ خو دغه امپراتوري د هغه د لمسيانو په وخت کې اصلاً له دې امله مخ پر ځوړ او بيا په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه چې چلوونکو يې له تر لاس لاندې سيمو نه باج نه شو تر لاسه کولای. له دې سره سره د ميرويس هوتک او احمد شاه دراني اهميت تل پاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواک کندهار او خپلواک افغانستان کې مستقل نظام او ژوند په ميراث پرېښود.

افغانانو دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ چې دوی له دې سره سره چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروسته د تاج او تخت په سر د محمدزیو سردارانو په خپل منځي جنګونو کې سخت سره بې اتفاقه شوي وو؛ د انګریزانو د لومړي لوی یرغل پرمهال پر خپله خپلواکۍ ټینګ ودرېدل او یرغلګر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواک لښکرې وې، له ملک نه وایستلې. څلوېښت کاله وروسته په دوهم افغان-انګلیس جنګ کې یې هم همدغسې وکړل او د میوند په جګړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ساتلو کې دغسې برې وګاټه چې ان یرغلګر انګریزان یې هم حیران کړل. نولسمه پېړۍ په دغه ډول د افغانستان لپاره تر ډېره حده د کورنیو جنګونو پېړۍ وه او د دوهم افغان-انګلیس د جنګ په نتېجه کې افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار هم له لاسه ورکړ.

افغانانو له افغانستان نه د یرغلګرو انګریزانو په شړلو سره اروپایي مدنیت یا د هغه باندني مظاهر هم په لغته ووهل. د دغې پېړۍ په دوهمه نیمایي کې اول د امېر شېر علي په دوهمې واکمنۍ کې او بیا د امیر عبدالرحمن د یوویشتو کلونو په واکمنۍ کې ودانۍ وشوې؛ خو هغه هم په زیاته اندازه د حکومتي نظام د پیاوړتیا او د وسلو صنعت د انکشاف له پاره وې. دغو امیرانو له افغانستان سره د برتانیې او روسي امپراتوریو په ګاونډېتوب سره د افغانستان دفاع تر هر بل څه نه مهمه ګڼله، په تېره وروسته تر دې چې روسانو په ۱۸۸۵ کال کې پنجده ونیوله او انګریزانو په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورنډ هوکړه لیک په امیر عبدالرحمن باندې تحمیل کړ.

له هغه پرته هم نه امیر شــېر علي او نه امیر عبدالرحمن د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو فکر کاوه. په نورو اسلامي هېوادونو کې هم دغسې غوښتنې

نه کېدلې، يا ډېرې کمې کېدلې او دغه فکر هر چېرې په ټينګه اورېدل کېده چې اسلام هم دين او هم دولت دی، دا ځکه چې اسلام د عيسويت او موسويت پر خلاف له هماغه اول سر نه د ټولنې تنظيمول او چلول هم په غاړه اخيستي او اسلامي واکمنو تر هغه وخته پورې پر همدغې کرښې يون کړی و.

خو د شلمې پېړۍ په سر کې د امير حبيب الله په دوره کې چې افغانستان يو قوي نظام درلوده او عصري پوهنه هم پکې رواج شوې وه، افغانان له باندينيو پېښو نه هم اغېزمن شول، په ۱۹۰۴ کال کې د جاپان په لاس د روسيې په ماتې، په ۱۹۰۵ کال کې د روسيې په انقلاب، په ۱۹۰٦ کې د ايران په انقلاب، په ۱۹۰۸ کې د ترکيې په انقلاب او په ۱۹۱۷ کې په بلشويکي انقلاب سره. د يو اسيايي هېواد په لاس د روسيې ماتې د اروپايي امپيرياليستي هېواد په حيث د اسيايانو د وياړ سبب شو او يادو شويو انقلابونو د زورواکو نظامونو طلسم مات کړ او سياست کوونکي او اوښتون پالان يې هر چېرې د خپلسرو واکمنو او زورواکو رژيمونو په مخالفت کې نور هم ټينګ کړل.

تر لومړۍ نړيوالې جګړې وروسته پېښې چې په اروپا کې د اوښتونونو سبب شوې، پر افغانانو باندې هم بې اغېزې نه وې. دغو ټولو پېښو افغان تعليم کړي درباريان او نور علاقمن افغانان وخوځول. په همدغه حالت کې، په کابل کې د مشروطه غوښتونکو غورځنګ هسک شو چې غټې غوښتنې يې د پوره خپلواکۍ ګټل، د قانون له مخې حکومت کول او د عصري مدنيت رواجول وو. په دغې فضا کې د پاچا زوی عين الدوله امان الله د خپل پلار تر وژل کېدو وروسته ځان د واکمنۍ ګدۍ ته ورساوه او بيا يې په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره د دغسې بنسټونو د سمونونو په پلي کولو پيل وکړ چې په هغو سره افغان ټولنه مدني او سياسي نظام عصري او د فرد خپلواکي واقعي کړي.

یاددښت:

۱ . چینان ډي وس – کم بال، جنګیالۍ ښـــځې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نیویارک، ۱۰۸.

۲ . پورته اثر، ۱۰۹.

د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه کتنه

لومړنۍ خبرې:

د پاچا امان الله څه کم لس کلنه دوره که څه هم لنډه وه، خو له ډېرو پېښو نه ډکه وه. دی هغه لومړی افغان واکمن دی چې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره یې پراخ سمونونه پلي کړل او د هغو په وجه له وطن نه وشړل شو.

په معاصر افغانستان کې درې لسیزې سره ورته دي: د امیر شېر علي خان د واکمنۍ دوهمه دوره (۱۸٦۸ – ۱۸۷۸)، د پاچا امان الله دوره (۱۹۱۹ – ۱۹۲۹) او د قانوني پاچایي لسیزه (۱۹٦۴ – ۱۹۷۳) په دغو دریو واړو لسیزو کې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره سمونونه پلي شول. درې واړه نظامونه په وسله وال زور سره ړنګ شول او له درې واړو نه واکمنانو په نره دفاع ونه کړه؛ خو درې واړه د بدلون غوښتونکو افغانانو په مخیلو کې ځای ونیوه او د هغو سمونونه په وروستیو دورو کې ورو ورو عملي شول او لا هم عملي کېږي. دغه سمونونه د ژوند د ښه کولو له پاره ضروري وو، خو مخالفانو یې بیا داسې نه ګڼې.

د امان الله پاچا کېدل:

د امان الله پلار امیر حبیب الله د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ په ۲۱ نېټه د پنجشنبې په سهار د لغمان د کله ګوش په سیمه کې چې نوموړی په ژمي کې د ماهیانو د ښکار له پاره تللی و، په خېمه کې د خوب پر مهال ووژل شو. یو روایت دا دی چې دغه وژنه سیاسي وه او په نهایت کې د مشروطه غوښتونکو د یوې پټې کړۍ کار و چې دربایان په تېره د دربار غلام بچه ګانو او حتی د امیر سکه ورور، سردار نصرالله او په خپله امان الله هم ورته منصوب و.(۱)

بل روایت دا دی چې د امیر حبیب الله د وژنې محرک فامیلي او شخصي او په اصل کې د وژل شوي امیر د لومړۍ مایني سرور سلطان، د امان الله د مور د دسیسې پایله وه. هغه د علی حضرت سراج الخواتین په نامه یادېدله. هغه چې د وژل شوي امیر له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله یې د واکمنېدو له پاره روزلو، امیر حبیب الله چې د واکمنۍ په وروستیو کلونو کې د عیاشۍ او له نورو ښځو او وینځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نیولې وه، په دې لټه کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لټه کې شول چې امیر له منځه یوسي.

مســـتوفي الممالک، میرزا محمد حســـین (د شـــاعر خلیلي پلار) چې د امیر عبدالرحمن په دوره کې او تر هغه وروســـته د دغې کورنۍ وفا لرونکی غړ مامور و، د مور او زوی دغه توطیه په خپله امیر حبیب الله ته په دې ډول بیان کړه: «مور نوکرو ته نه ښـــایي چې د پلار او زوی تر منځ درز واچوو؛ خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د ســـیاســـت له کربښـــې نه دوه ځېژونه ځرګندیږي، یو یې دا دی چې تا د ســـتا د مامورانو له لارې چې له هغوی سره یې لاس یو کړی دی له منځه یوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ پر ګدۍ کېني؛ ځکه چې هغه پوځ او ستا رعیت ستا له تابعیت نه اړولي دي».(۲)

امیر حبیب الله وروسته له دې چې په دغې توطیې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه یې وکړه چې امان الله ووژني او مور یې طلاقه کړي، خو دوی چې د امیر له پرېکړې نه خبر شول، نصرالله ته لاړل او په پښو کې یې ورغړېدل او په عذر او زارۍ یې ترېنه وغوښتل چې امیر ته یې شفاعت وکړي. هغه نه یوازې په بري سره د هغه شفاعت وکړ، بلکې د مستوفي راپور یې هم پوچ وباله. په

هر حال، د دوارو روایتونو له مخې د امیر حبیب الله وژونکی د شجاع الدوله (غوربندي) په نامه د دربار یو غلام بچه و. (د جوهر شاه په نامه د هغه تره د امیر حبیب الله په حکم دمخه اعدام شوی و) خو د امیر په وژنه کې کرنیل علي شاه له محاکمې نه وروسته ووژل شو چې په کله گوش کې د امیر د خېمې ساتونکی آمر و.

د هغه وخت غلام بچه گان مریان نه، بلکې د وطن د نفوذمنو هغه زامن وو چې په دربار کې په نظامي او ملکي چارو کې روزل کېدل او واکمنو ته بې له گړ او بړ نه تابع وو.

د حبیب الله تر وژل کېدو وروسته په جلال اباد کې سردار نصرالله او په کابل کې امان الله ځانونه امیران کړل، خو لومړنی د وروستي په پلوۍ زر له امارت نه تېر شو، خو بیا په کابل کې بندي شو. سردار نصرالله په ټول ملک کې تر خپل ورور امیر نه وروسته ډېر د نفوذ خاوند و، نفوذ یې په ختیځو پښتنو کې بیخي ډېر و. دی د امیر پر خلاف د تقوا خاوند و او قرآن شریف یې ټول په یاد و.

له دې سره سره یې له خپل وراره امیر سره وعده وکړه چې متابعت به یې کوي او چارې به د هغه په سروالۍ پر مخ بیایي؛ خو د هغه یو څو پلویانو په خپل سر د پغمان په لار قرغې ته نږدې په امیر امان الله باندې نابریالۍ ډزې وکړې. امیر امان الله بیا زما د یوې باوري سرچینې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مسبب هم شو. امان الله چې د پلار دریم زوی و تر دې وروسته یې د کورنۍ د رقیب په نه لرلو سره د پاچایۍ پر تخت ډډه ولگوله.

د بشپړې خپلواکۍ جګړه:

پاچا امان الله د فبرورۍ په ۲۴مه د کابل د مرادخانې په یوه میدان کې چې هلته خلک او عسکر راټول شوي وو، په یوازې ځان را څرګند شو او د هغو په مخکې یې د هېواد بشپړه خپلواکي او د ټولو خلکو ازادي او برابري اعلان کړه. خلکو یې په شور او زوږ سره هرکلی وکړ او ولایتونو په لسو ورځو کې بیعت ورواستاوه.(۳)

پاچا امان الله د بلې میاشتې یانې مارچ په ۳مه د خپل پلار له وژل کېدو او د ځان د امیر کېدو په هکله د برتانوي هند وایسرای ته لیک واستاوه او څه باندې یوه میاشت وروسته د اپریل په ۱۳مه یې په کابل کې په یوه عام دربار کې د وطن پوره خپلواکي په دغو لفظونو څرګنده کړه:

ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد،
په خپل اختیار او خپلواک اعلام کړ. له دې
وروسته به زما هېواد هغسې خپلواک وي
لکه د نړۍ نور دولتونه او قدرتونه چې دي.
هېڅ باندینی هېواد به پرې نه ښودل شي،
چې یوه ویښته قدر حق ولري چې د
افغانستان په دننیو او باندنیو چارو کې
ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل،
زه تیار او اماده یم چې په خپلې دغې تورې
سره یې مرۍ پرېکړم.

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وینا په پای کې برتانوي ایجنټ، حافظ سیف الله ته مخ واړاوه او په نرمه یې ورته کړه چې: «وه سفیره، ته پوه شوې چې ما څه وویل؟ هغه ځواب ورکړ چې هو، زه پوه شوم».(۴)
د هند وایسرای د اپریل په ۱۵مه د پاچا امان الله د لیکنې ځواب واستاوه، خو د هغه په لیک کې په نورو موضوع ګانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکۍ پر موضوع. برتانیه لا حاضره نه وه چې د افغانستان پوره خپلواکي ومني. افغانستان د برتانیې تر لاس لاندې هېواد نه و، افغانستان په کورنیو چارو کې پوره خپلواک و، خو باندنۍ اړیکې یې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې تر سره کېدلې.
امیر عبدالرحمن او امیر حبیب الله لا د هند حکومت ته په رسمي لیکونو کې ځانونه خپلواک ګڼل او د برتانیې حکومت وروستي ته یې د اعلی حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هیله وو چې څنګه چې افغانستان په نړېوال جنګ کې بې پرېتوب غوره کړی و، برتانیه به د دغه دریځ په درناوي، د افغانستان پوره خپلواکي ومني.
په افغانستان کې دننه د امیر حبیب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غټې غوښتنې یې د مشروطیت یانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنیت او پرمختګ په اړه وې؛ خو د خپلواکۍ جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پیاوړې وه چې په کابل کې د برتانیې حکومت سفیر سر فرانسس همفریز خپل حکومت ته څرګنده کړې ده چې له پاچا نه ښکته تر اوښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسیا او هند په بازارونو کې په هسکه غاړه ګرځي د افغانانو د سپېڅلو ساه کښنه خپلواکي ده.(۵)

مولف گریگوریین هم وايي چې:

په ۱۹۱۹ کې هېڅ واکمن نه شــو کولای په افغان ملت باندې په ټينگه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ له پاره يې ژمنه کړې وي.(٦)

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درک کړې وه، په خپله يې هم لرله او پر حقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکۍ گټلو په موضـوع کې، په سوله وي یا په جنگ ټول ولس د هغه تر شا درېږي، همدغسې وهم شول.

پاچا امان الله پوه شو چې برتانیه د افغانستان پوره خپلواکۍ منلو ته حاضره نه ده؛ نو د جنگ لار يې ونیوله او د انگریزانو د حاکمیت پر ضد هم دننه په وطن کې او هم د باندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لا پخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو د رولت (Rowlett) په نامه يو سخت جزايي قانون ایستلی و چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو، دوکانونه او کاروبار بند شو.

د پنجاب په امرتسر کې پر یوې لويې غونډې ډزې وشوې چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول. مهاتما گاندي د همدغه کال په فبروري کې د دغه قانون یانې د حکومت پر ضد د ستیاگراهه(Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ چې هغه د هندوستان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شـمالي هندوسـتان او پېښـور کې هم خلک وپارول او په پېښـور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوستې آمر غلام حیدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرگنده کړه چې هندوســتان د انقلاب په درشــل کې دی او د افغان يرغل يوازې يوه بڅري تـه ضرورت لري چې پـه هندوســتـان کې د برتـانيې

حاکمیت پای ته ورسـوي.[۷] غلام حیدرخان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه په هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.
پاچا امان الله بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي، د مۍ میاشـتې په سر کې یې د هندوسـتان په لور پوځونه واسـتول. خیبر ته د سـپاه سـالار صـالح محمد، کندهار ته د صدراعظم سردار عبدالقدوس او خوست ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ. د مۍ په څلورمه د صـالح محمد پوځ په خیبر کې عملي اقدامات وکړل او په دې ډول د افغان – انګلیس دریم جنګ پیل شـو. دلته به یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښتې بیان کړم.
که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو، جنرال محمد نادر د وزیرستان په ټل او وانه کې له انګریزي پوځ نه ځایونه ونیول او یو څه وسلې او کارتوس یې هم تر لاسه کړل. دغه بري په ختیځ کې د انګریزي پوځ فشار لږ کړ. په دري واړو جبهو کې ډېرو ولسي خلکو، لکه څنګه چې له یرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ.
دا واقعیت دی چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتیاوالو او د وزیرسـتان په مسـودو او وزیرو یا ودیرو کې ډېره پیاوړې وه. تاریخ پوه میرغلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولس کې د خپلواکۍ جذبه ترسـیم کړې چې لوستونکي حیرانوي.
د ډیورنډ د کرښـې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخیستله. د انګریزانو قومي ملیشاوو هم خپلې وظیفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښتې یا خپلو کورونو ته ولاړلې. دغه ملیشاوې له ډیورنډ نه اخوا قومونو نه جوړې وې. له افغانانو سره د دوی خواخوږۍ د انګریزانو معنوي حالت کمزوری کړ.

د خپلواکۍ په جنګ کې دغو پښتنو ثابته کړه چې دوی د پخوا په شان د افغانستان ریښتیني پلویان او مدافعان دي. په اصل کې د دوی او د ولسي افغانانو له امله په لندن کې د برتانیې حکومت د هند د وایسرای دغه وړاندیز رد کړ چې ویل یې د هندوستان د ناکراریو د غلې کولو ښه لار دا ده چې جلال اباد ونیول شي. په دې اړه په لندن کې د هندوستان له پاره د دولت وزیر د وایسرای وړاندیز په دې ډول ونه مانه: «زه په دې ډاډه یم چې تا به د تاریخ درسونه هېر کړي نه وي او هغه دا چې موږ د افغان له منظم پوځ نه دومره وېره نه لرو، لکه څومره چې د قومي ملېشاوو او زموږ په خورو کمپونو او د مخابرو په کرښو باندې یې د هغو له یرغلونو څخه چې لرو».[۸]

انګریزان په هند کې په دغه وخت کې، نه ماتېدونکی نظامي قوت و، څلورنیم لکه پوځ او عصري لوجستکي، مخابروي او د وړلو را وړلو عصري تخنیکي وسېلې یې لرلې. پر هغو سربېره په دغه جنګ کې یې له نظامي الوتکو نه هم کار واخیست او د جلال اباد او کابل پر ښارونو یې بمونه وغورځول. غبار وایي چې دغو بمونو پر افغانانو ناوړه اغېزه ونه کړه؛ خو ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي په خپل کتاب «برتانوي امپیریلزم او د خپلواکۍ له پاره د افغانستان مبارزې» کې دغه بمونه د اوربند سملاسي عامل بولي او وایي چې «په دې کې ډېر لږ شک دی چې دغه (هوایي) حمله دغسې مهم عامل شو چې افغان حکومت یې سولې غوښتنې ته اړ کړ».[۹]

دغه واقعیت په اصل کې پخپله پاچا امان الله جنرال محمد نادر ته په یو فرمان کې په دغه ډول څرګند کړی: « ... از برای مردم کابل از ګلوله باری انها هراس پیدا شده، اکثر مردم معتبرین و کلان شوندګان این ملامتی را بحضور (شاه امان الله) تعلق میدهند که وقت جنګ نبود».[۱۰] په فرمان کې دا هم ویل شوي

چې دغو معتبرانو رایه ورکړه چې که انگریزان سوله ومني، تاسې یې قبوله کړئ. دغه معتبران شاید د دولتي شورا غړي وي.

د اوربند په اړه افغان خوا ادعا کوي چې دا انگریزان وو چې له پاچا امان الله نه یې اوربند وغوښت؛ خو انگریزان د هغه سرچپه وايي. ډاکټر ادمک په دې اړه داسې وايي: «د مۍ په ۲۴مه امان الله برتانوي نیت معلوموونکو ته ځواب ووایه او د هند حکومت په خوښۍ سره د جگړې پای ته رسول ومنل، ځکه چې په شمال لویدیځ سرحد (پښتونستان) کې وضع خرابه شوې وه». [۱۱]

په هر حال د خپلواکۍ جگړه درې څلور اونۍ وه او له هغه وروسته د همدغه کال د اگست په اتمه په راولپنډۍ کې انگریزانو د افغانستان پوره خپلواکۍ ته غاړه کېښوده. په دغه ډول افغانانو د پاچا امان الله په مشرۍ په جنگ او سولې سره له انگریزانو نه خپله پوره خپلواکي تر ۳۹ کلونو وروسته تر لاسه کړه. افغانستان د نړۍ د پوره خپلواکو هېوادونو په قطار کې سرهسکی ودرېد، افغانان سرلوړي شول او پاچا امان الله غازي وپېژندل شو او په نړۍ کې یې نوم وایست؛ خو د سرحد د پښتني قومونو په اړه اساسي څه ونه شول. که څه هم لکه چې ادمک وايي چې: «امان الله د افغان – انگلیس په درېیم جنگ کې بریالی و، په اصل کې له دې امله چې د سرحد (ازادې قومي کړۍ) له هغه سره مرسته وکړه. دغه افغانان د مسلمانانو او افغانانو په توگه حاضر وو چې د افغان پاچا د جهاد په غږ سره جگ شي؛ خو چې دی هغو ته پیسې او وسلې ورکړي». [۱۲]

امان الله له انگریزانو نه دغه وعده ترلاسه کړه چې دوی په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنگ کولو پلان نه لري او که د هغوی پر ضد کوم نظامي کار کوي، له امیر سره به مشوره کوي؛ خو له جگړې نه وروسته

انگریزانو د خپلې وعدې پرخلاف د دغو پښتنو په سیمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړیکې:

د خپلواکۍ یوه غټه نښه دا ده چې خپلواک هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړیکې په نېغه او په خپله خوښه جوړوي، دا اړیکې د خپل ملت د گټو د خوندیتوب په موخه، د خپلو استازو له لارې ټینگېږي.

تر دغه وخت پورې د افغانســتان اړیکې یوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا تر دې چې د افغانســـتان خپلواکي په رســـمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړیکو لرلو په لټه کې شــوی و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندویه وه. یو دا چې د لوی نړیوال جنگ له امله د عثماني امپراتورۍ په ټوټه کېدو سره د نړۍ په مســلمانانو کې انگریزي ضــد احســاســونه پیاوړي شــوي وو، ځکه انگریزانو د هغې په ټوټه کېدو کې لاس درلود.

بل دا چې په روسیه کې د بلشویکي انقلاب له امله د لېنن په مشرۍ دغسې بلشویکي حکومت واکمن و چې له لویدیځ امپریالیزم او پانگه والي نظام سره مخالف و او د هر هغه حکومت پلوي یې کوله چې د هغه په مقابل کې جگېدل؛ نو دغه حکومت په نوې ترکیې کې له جنرال مصطفی کمال چې په اتاترک یادېده او په نوي افغانستان کې له پاچا امان الله سره روغ نیتي ښوده او افغانستان ته یې لا د وسلو، پیسو، تخنیکي مرستو او حتی د پنجده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.

پاچا امان الله د ۱۹۱۹ کال د اپریل په سر کې محمد ولي په بخارا کې سفیر ټاکلی و. محمد ولي د درواز تاجک او پخوا په دربار کې د غلام بچه گانو مشر

و. زر څرګنده شوه چې دی د يو مهم هيئت په مشرۍ ګمارل شوی چې له نوي بلشويکي حکومت او له نورو لويديځو هېوادونو سره سياسي اړيکي ټينګې کړي او په اروپا کې د پاريس د سولې په کنفرانس کې هم ګډون وکړي. محمد ولي له خپلو لوړ رتبه افغان ملګرو سره مسکو، برلين، روم، پاريس، لندن، نيويارک او واشنګټن ته هم سفر وکړ او د ۱۹۲۲ کال په جون کې وطن ته را ستون شو.

له هغو خنډونو سره سره چې د برتانيې د باندنيو چارو نوی وزير لارډ کرزن د دغه هيئت په وړاندې اچول، د محمد ولي هيئت په خپل مقصد کې پوره بريالی وخوت. له شوروي اتحاد، پاريس او ترکيې سره يې سياسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور ډېر هېوادونه يې هم وهڅول چې له افغانستان سره سياسي اړيکې ټينګې کړي.(۱۳)

د افغانستان له پاره دا يو مهم بری و، له هغه وروسته ډېرو اروپايانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه. افغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل له پاره ووت او کابل ښار داسې نوې ښه غوره کړه چې د باندنيو شته والی يې يوه څرګنده نښه شوه. د هيئت مشر محمد ولي هم د غټ نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته له هغه چې پاچا امان الله د کوهدامن په قلعه مراد بيګ کې د مستوفي مېرزا محمد حسين هغه يو مليون نقدې روپۍ ضبطې کړې چې مخکې يې د انعام په توګه وروبښلې (مستوفي د مخه په دار ځړول شوی و) پاچا هغه د محمود طرزي پر ځای د باندنيو چارو وزير وټاکه.(۱۴)

خو د افغانســـتان اړيکې له برتانوي هند سره د سرحد د پښـــتنو پر سر خړې پړې پاتې شـــوې او له شـــوروي اتحاد سره يې د مروه، بخارا او داســـې هم د

بسـمه چې غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسـلامي فکر له امله د دوسـتۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسیا:

د بولشـــویکي انقلاب بري، د عثماني امپراتورۍ د ټوټه کېدلو او د افغـان – انګلیس د درېیم جنګ له امله شـوروي اتحـاد، برتانیې او د اسـیا یو شمېر نورو هېوادونو ځانونه په منځنۍ اسـیا کې د «سـترې لوبې» په یوه نوي پړاو کې وموندل. په دې لوبه کې پاچا امان الله، د بخـارا امیر او د هغو غورځنګونو چې یا په پان تورانزم یا په پان اسـلامیزم باندې ډډه لګوله، هڅه یې کوله چې د منځنۍ اسـیا هغه تشـه ډکه کړي چې د تزاري او امپراتورۍ په له منځه تللو سره پیدا شوې وه.

شـوروي اتحاد هڅه کوله چې د تزاري روسـیې پر ځای په منځنۍ اسـیا خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند اندېښمن شو چې د برسټ لیټوفسک تر تړون وروسته چې بلشـویکي روسـیې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاسـلیک کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانسـتان ته ننوځي او هند به له خطر سر مخ کړي، نو هند هڅه کوله چې افغانســتان له دښــمنو هیئتونو څه ګوښــه کړي. د دې له پاره چې له دغســې کســانو او ډلو سره لار ولري چې له برتانیې سره مرسـته وکړي، جنرال ملیسـن یې له کافي پیسـو او پوځ سره د ایران مشـهد ته واسـتاوه. دی له خپل پوځ سره له مشـهد نه مرو او بېرم علي ته لاړ، خو هلته له بلشــویکي پوځ سره تر ناکامې مقابلې وروســته بېرته په مشـهد کې هستوګن شـو. په مشـهد کې یې د مسـکو، تاشـکند او نورو ښــارونو تر منځ د تیلګرافي مخـابرو په څارلو سره لویې بریاوې تر لاســه

کړې[۱۵] چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړیکې یې خړې پړې کړې.
له بلې خوا د عثماني ترکيې د اتحاد او پرمختګ د کمېټې پخوانیو مشرانو چې ټینګو ملت پالانو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دې هیلې کار اخیست چې په منځنۍ اسیا کې یو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بیا له پان اسلامیزم نه په ګټې اخیستلو سره هڅه کوله چې د منځنۍ اسیا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د یوازیني پاتې شوي مدافع په توګه څرګند شي. له نښو نېښانو نه هم داسې څرګندېدله چې پاچا امان الله به د خلافت پر ګدۍ ډېره ولګوي.[۱٦]
پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د پرمخ تللو فعال سیاست غوره کړی و، خو بیا له هغه ځایه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره پر مخ ولاړ. د پاچا امان الله سیاستونه په دغې پراخې سیمې کې هم په ډاګیزو کړنو او هم له شوروي اتحاد سره په اړیکو کې څرګندېدل. د محمد ولي هیئت په مسکو کې د ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸مه له شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیک کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله چې هېڅ خوا دې له دریېیم دولت سره هېڅ داسې نظامي یا سیاسي تړونونه لاسلیک نه کړي چې د تړون کوونکي کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي.
شوروي اتحاد به اجازه لري چې په افغانستان کې قونسلګري ګانې پرانیزي. مسکو ومنله چې د افغانستان سوداګریز مالونه به د محصول له ورکولو نه پرته له روسیې نه تېر شي. افغانستان او شوروي اتحاد دواړو د بخارا او خیوې خپلواکي د خلکو د غوښتنو پر اساس وپېژنده. شوروي اتحاد دا هم

ومنله چې هغه سرحدي سیمې چې پخوا په افغانستان پورې تړلې وې د عدالت او خپلې ارادې د اصـــلونو له مخې افغانســـتان ته بېرته ورپرېږدي. پر هغو سربېره شـوروي اتحاد دا هم پر غاړه واخیسـته چې هر کال به یو ملیون روبل سره زر یا سپین زر افغانستان ته د مرستې په توګه ورکوي.

شـــوروي اتحاد په دغه تړون سره د افغانســـتان په اړه روغ نیتي وښـــوده، په داســـې حال کې یا شـــاید له دې امله چې د داخلي جنګ له ســـختو پایلو او له اقتصادي ستونزو سره مخامخ و. شوروي اتحاد به دا هم په نظر کې لرله چې افغانسـتان به یې په دغسـې تړون سره تر دې حده دوسـت کړی وي چې لږ تر لږه انګریزانو ته به اجازه ور نه کړي چې له هغه ملک نه د شـــوروي پر ضـــد کار واخلي.

بله دا چې دغه تړون په دغسې وخت کې لاسلیک شو چې په منځنۍ اسیا کې د افغانسـتان نفوذ ښـه خپور و. ان د ۱۹۱۹ کال په اکتوبر کې افغانسـتان په دې پیل کړی و چې د پنجده په ســـیمې کې خپل نفوذ وکړي. «افغـان مـاموران، قونسـلان او په خپله خوښـه جوړ شـوي هیئتونه له منظمو افغاني عسـکرو سره یوله ګرځېدل او په نتېجه کې په داسـې سیمه کې داسـې ښـارګوټی نه و چې افغان دې ونه لري». د برتانوي راپوررونو له مخې افغان نفوذ په مرو او سـهیل کې ټينګېده او په مرو کې خلکو داســـې ګڼله چې افغان قونســـل تر بلشـــویکي کمیسارۍ نه لا ډېر مهم مامور وي.(۱۸)

په مرو کې څلور سـوه منظم افغان عسـکر ځای پر ځای وو او له هغه ځایه تر کشـــک پورې افغانانو لاس برې درلود. د یوه راپور له مخې افغانان هر هغه ممکن څه کوي چې ترکمنان سره پخلا کړي. هغه کســـان خوشـــې کېږي چې بلشـویکان یې بندي کوي، جریمې بېرته ورکولې کېږي، سـتونزې د افغانانو په

حکم هواربېږي او محلي بلشویکان په ضمني ډول د افغانانو امرونه پر ځای کوي. هېڅ ترکمن وضع درک کولای نه شي، یا دا چې افغانان او بلشویکان په رښتیا سره دوستان دي یا دښمنان؛ خو ټول دا مني چې افغانان هر چېرې د مسلمانانو د ساتونکو په توګه د سیمې وضع او موقع کنټرولوي.
د سرخس په سیمه کې افغانانو د ترکمنو دایمي بدۍ له منځه یوړې او ټولو ته یې خبرداری ورکړ چې د عمل له پاره چې مناسب وخت یې را ورسېږي باید چمتو وي.[۱۹]
د بخارا امیر میر علم، جنرال ملیسن ته څرګنده کړه چې زموږ په نظر ترکستان او بخارا ته د افغانستان راتګ یوازې د دې له پاره دی چې د ترکستان مسلمانان سره یو موټی کړي او له بخارا سره اړیکې ټینګې کړي. په دغه مقصد چې د بلشویکانو پر ضد په مناسب وخت کې عمل وکړي. «دا هم ویل کېده چې افغانان په فرغانه کې د شوروي پر ضد د بسمې حرکت له یوه مشر محمد امین بېګ سره لار لرله او هغه که په پان اسلامي کنفدرېشن کې ګډون وکړي، د لسو زرو مېړو او وسلو وعده یې ور سره کړې وه.»[۲۰]
د ۱۹۲۰ کال په پسرلي کې د افغان – شوروي اړیکې خړې پړې شوې او شورویانو بیا په زور سره د منځنۍ اسیا د لاندې کولو تکل وکړ. شورویانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې مسکو له تاشکند سره د اورګاډي په وسیله بیا وتاړه، هلته یې منظم پوځ واستاوه، فرغانه او خېوه یې لاندې کړل او د بل کال په مۍ کې یې په پنجده کې د افغانانو لاس برې پای ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه چې د تزاري روسیې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مۍ کې یې د بخارا امیر هم په ښکاره د پرچمي ډوله

ځوانانو بخارايانو له لارې په واقعيت کې يې په زور کابل ته په تېښتې سره اړ کړ.[۲۱]

که څه هم له افغانستان سره يې په تړون کې د بخارا او خيوې خپلواکي منلې وه. ډاکټر ادمک د افغان – شوروي د اړيکو دغه خړپړتيا په سرحدي سميه کې د ورشوگانو په سر لانجې او د شورويانو پر ضد د افغانانو دسيسي بښيي.[۲۲] خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشهد کې يوه انگريزي جنرال، مليسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلی پوهېدل چې دوست افغانستان به د شوروي له پاره داسې يوه هڅه وي چې له هغه ملک نه به د انقلاب بڅري په مناسب وخت کې هندوستان ته يوړل شي. هندوستان ناارام و. د مليسن په نظر افغانانو داسې گڼله چې انگريزان کم زوري شوي؛ نو دی په دې لټه کې شو چې د بلشويکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانستان نه يې لېرې وساتي. ده وروسته په ۱۹۲۲ په لندن کې د منځنۍ اسيا په ټولنه کې د يوې وينا په ترڅ کې څرگنده کړه چې:
زموږ دنده دا شوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د يوه دفاعي او يرغليز اتحاد په مقصد د افغان او شوروي د پلانونو د واقعي کېدو مخه ونيسو. دی د هغو تاکتيکونو په اړه هم وغږېده چې په مشهد کې يې په دې لاره کې ترې نه کار اخيسته. څه وخت چې په دواړو کمپونو کې د ډېرو اجنټانو له لارې معلومات تر لاسه شول چې رښتينې وضع څنگه ده او دواړه خواوې له يوې او بلې سره څنگه چلند کوي، زموږ کار دا شو چې يوه خوا د بلې د خيانت په اړه په غير رسمي ډول خبره کړو.

افغانانو په دغه وخت کې واورېدل چې په ټوله فرغانه کې د شوروي پر ضد يو پياوړی او د هيلې وړ پاڅون روان دی، د پاڅون مشرانو ته يې استازي

ولېږل، لـه لیکونو او ســـوغـاتونو سره. موږ دا خپلـه دنـده وګڼلـه چې دغـه معلومات بلشویکانو ته ورسوو.

ملیسن دا هم وایي چې د محمد ولي له هیئت سره د شورویانو ښه چلند او افغانستان ته د هغوی د غټو وعدو ورکول د افغانانو په خیال اصلاً د هغوی د کمزورۍ له امله و او افغانان له هغه وروسته په منځنۍ اسیا کې د خپل نفوذ په خپرولو پسې شول او مرو ته یې لا منظم پوځ هم واستاوه. ملیسن وایي چې موږ بلشویکان په دغو ټولو پېښو خبر کړل او هغوی بیا سرحدونو ته سور پوځ له یوه لوړ رتبه کمیسار سره ولېږه چې په مرو او عشق اباد کې دې وضع وڅېړي؛ خو دی هلته د کومې موضوع په سر له کوم افغاني افسر سره ونښت او شورویانو بیا یو بل ملاتړ پوځ ورواستاوه. ملیسن بیا افغانان په هغه خبر کړل او هغوی هم همدغسې وکړل. د دغو ټولو پېښو پایله د افغانانو او شورویانو تر منځ د ټینګې بې باورۍ سبب شوه. ملیسن په پای کې خپلو اورېدونکو ته وویل چې:

«وعده شـوې پیســې او وسـلې وځنډېدې او په پای کې ګرد سره بندې شـوې، ځکه چې هغوی (بلشـویکان) په هر حال تر څه حده پورې په دې باور شــول چې افغانان په ټولې منځنۍ اسـیا کې د دوی پر ضــد د یوه لوی پان اســلامي پاڅون له پاره لمسونې کوي». (۲۳)

د شوروي – افغان بل درز د بسمه غورځنګ پر سر و چې مقصد یې په منځنۍ اسیا کې د یوه خپلواک اسلامي دولت له پاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شو چې د عثماني ترکیې پخوانیو مشرانو – انورپاشا، طلعت پاشا او جمال پاشا – په منځنۍ اسیا او افغانستان کې د هغه واقعي کولو له پاره په هلو ځلو پیل وکړ. دوی د لومړي نړیوال جنګ تر پایه پورې د عثماني ترکیې

مشران وو او په جنګ کې یې د مرکزي قوتونو خوا نیولې وه؛ خو عثماني ترکیه د جنګ په نتیجه کې ماته او ټوټه ټوټه شوه او دوی له ترکیې نه ووتل. لومړي دوه یې د برلین په لار مسکو ته لاړل چې له شورویانو سره په برتانوي ضد حرکتونو کې برخه واخلي. جمال پاشا وروسته په کابل کې څرګند شو او هلته د افغان پوځ د بیا تنظیمولو له پاره وګمارل شو.

په دغه وخت کې شورویانو هر چیرې مسلمانان د انګریزانو پر ضد لمسول، خو په منځنۍ اسیا کې په خپله د بسمه چي پلوو مسلمانانو له مخالفت سر مخامخ شول. انور پاشا یې ترکستان ته واستاوه چې موضوع د هغو له مشرانو سره په خبرو حل کړي، خو دی هلته د ۱۹۲۲ کال په مارچ کې له هغو سره یو موټی او د شوروي پر ضد شو. انور پاشا ډېر زر د پخوانۍ بخارا د قوتونو سروال وګرځېد چې شمېر یې شلو زرو تنو ته رسېد او په ترمز، بېسون او شهرسبز کې ځای پر ځای وو.[۲۴]

پاچا امان الله په منځنۍ اسـیا کې د کنفدرېشـن جوړېدلو امکان بیا ولید. په کابل کې جمال پاشـا چې د محمود طرزي له ملاتړ نه برخمن و، امان الله په دې قانع کړ چې انور پاشـا غواړي روسي ترکسـتان په افغانسـتان پورې وتړل شي او دا چې د بخارا امیر هم غواړي د هغه په مرسـته له افغانسـتان سره یوځای شي.[۲۵]

پاچا امان الله په دې هکله په کابل کې د انګلیستان د سفیر له لارې له برتانیې نـه وغوښـتـل چې د بخـارا او خیوې خپلواکي پـه څرګنـد ډول ومني او د افغانستان له لارې د وسلو مرسته ورسره وکړي او د افغانستان ملا وتړي چې له شـوروي اتحاد نه وغواړي چې له دغو ملکونو نه خپل پوځونه وباسي؛ خو انګریزانو د هغه غوښتونو ته د هوکې ځواب ونه وایه.[۲۶]

سره له دې هم څنګه چې امان الله په دې فکر و چې بلشویکان له بخارا نه د انور پاشا له لاسه ایستل کېږي، له هغه سره یې د وسلو او رضاکارو مرسته وکړه او د تنظیمي رئیسانو په نومونو یې جنرال محمد نادر قطغن ته، شجاع الدوله هرات ته او د عدلیې وزیر محمد ابراهیم مزار ته ولېږل. په هغو سربېره افغاني افسران یې په ملکي جامو کې انور پاشا ته او یوه وړه نظامي قوه یې بخارا ته واستوله. هدایت دا و چې دوی ټول به په پټه له انور پاشا سره په بخارا او له بسمه چي مشرانو سره په فرغانه کې مرستې کوي.
د ۱۹۲۲ کال په اپریل کې یو افسر له سرحد نه واوښت او په بېستون کې یې له خپلو قوتونو سره یو ځای له شوروي پوځونو سره مقابله وکړه. پر هغه سربېره د باندنیو چارو د وزارت یوه حکومتي پوسته په لار کې چور شوه او سندونه یې شورویانو ته په لاس ورغلل[۲۷] شورویانو ته دا ثابته شوه چې افغانان د بخارا په ناکراریو کې لاس لري؛ نو بخارا یې په یوې شپې او ورځې کې په بې رحمۍ سره لاندې کړه، پر افغانانو یې مرستې ودرولې او د ډېرو غوښتنو په ترڅ کې یې له افغان حکومت نه وغوښتل چې دا څرګنده کړي چې بیا به د بخارا په چارو کې ګوتې نه وهي او خپل استازي به له هغه ملک نه وباسي.
دغه غوښتنې د التیماتوم په شان وې او افغانستان هغه ومنلې او د شوروي اتحاد دوستي یې وساتله. انور پاشا هم له یو څو بریو نه وروسته د ۱۹۲۲ کال د اګست په ۴ مه په یوې نښته کې ولګېد).[۲۸]
د هغه په مړینې او وروسته بسمه چي د یو بل مشر ابراهیم بېګ د قوتونو په خوربدلو سره په منځنۍ اسیا کې د هغو دریو ترکي پاشاګانو د پان – ترکي دولت، بسمه چیانو د خپلواکۍ او د پاچا امان الله د اسلامي کنفدرېشن ارمانونه

له خاورو اېرو سره برابر شول او پر ځای یې هلته د شوروي اتحاد له خوا د سووبیېټرم د پلي کولو په لور کوښښونه پیل شول او په افغانستان کې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونونو باندې لنګر واچول شو.

لومړي سمونونه:

په معاصر افغانستان کې امیر شېر علي لومړی افغان واکمن و چې د دولتي نظام د عصري کولو په لور یې ګامونه اوچت کړل. پاچا امان الله بیا نه یوازې د نظام په عصري کولو، بلکې د ټولنې د ځینو اساسي اړیکو په اړولو او حتی د لویدیځ کولو په لور د پراخو پروګرامونو په پلي کولو پیل وکړ.

امان الله د واکمنۍ په اول کال (۱۹۱۹) کې اجرایوي قوه تنظیم کړه، په دې ډول چې سر کې یې صدراعظم او وزیران وګمارل. د وزیرانو نومونه په معاصر افغانستان کې د اول ځل له پاره امیر شېرعلي په خپلو لوړو مامورانو باندې اېښي وو. پاچا امان الله بیا لومړی افغان واکمن و چې درې ګونو قوتونو یانې اجرایي، قضایي او مقننې ته یې عصري بڼه ورکړه؛ خو سلطنت یې له حکومت نه بېل نه کړ یا یې په کافي اندازه بېل نه کړ.

د وزارتونو سروالان یې اول ناظران او وروسته وزیران ونومول. هغوی ده ټاکل او لرې کول او هغوی به ده ته مسئول هم وو، په داسې حال کې چې هغه د پاچا په توګه غیر مسئول ګڼل کېده. وروسته یې د صدراعظمۍ چارې هم په خپل لاس کې ونیولې او تر پایه پورې د غیر مسئول صدراعظم په شان پاتې شو(۲۹). په دغسې نظام کې طبیعي وه چې د حکومتي مامورینو او د اصلاحي پروګرامونو په اړه د خلکو عکس العمل ده ته متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچا امان الله د ۱۹۲۳ کال په لوی اختر کې په یوې وینا کې څرګنده کړه «چې دا د قلم ورځې دي، نه د تورې». [۳۰] د هغه له لومړنیو بنسټیزو کارونو څخه یو دا شو چې چارې د ولس د استازو په مشوره یا لږ تر لږه د هغو له لارې په مخ بوځي او څنګه چې په افغانستان کې سمونونه د لومړي ځل له پاره په پراخ ډول تجویزېدل، د نویو قانون ایستو او قانون ایستونکو له پاره اړتیا ډېرېده. د دغه مقصد له پاره د «ریاست محفل وضع قوانین» په نامه یوه اداره جوړه شوه چې سردار شېر احمد یې سروال او ترکي بدري بیګ یې نایب سروال او غړي یې عالمان، ژباړن او لیکوال وو. د قانون ایستولو او مشورې ورکولو له پاره د اعیانو پخوانی مجلس چې «دارالشورا» نومېده، اول په «خاصې شورا» او بیا په «دولتي شورا» واړول شو. د عزیزالدین پوپلزي په وینا د قانون ایستلو ریاست په دولتي شورا واړول شو. [۳۱]

دولتي شورا نیمه ملي وه، په دې ډول چې نیمایي غړي یې پاچا ټاکل او نیمایي یې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لویې جرګې له استازو سره ومنله چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به یې د خلکو له خوا غوره کېږي. [۳۲] د هېواد په هر اداري واحد (ولایت، حکومت او علاقه دارۍ) کې مشورتي مجلس ومنل شو چې غړي یې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزیرانو او لویو جرګو قانونونه ایستل او هغه د پاچا له لاسلیک کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جارې کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنۍ واکمنۍ کې د نظامنامو په نومونو سره دومره ډېر قانونونه ایستل شوي دي چې په هېڅ بلې لسیزې کې په دومره شمېر ایستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خاصه د لویو جرګو جوړول و؛ په دغه مقصد چې په

خپله د هغه په ژبه «... لااقل در ســال یک دفعه علی العموم وکلا و نمایندگان وکلان شــوندگان قومي و علمای ملت داران اجتماع نموده... (تا) همه مســایل مهمه و افکاری که در تعالی و ترقی مملکت خویش مد نظر داشــته باشــم مواجهتاً به مشاوره و تصویب و تصفیه قرار دهم».[۳۳]

د ده پـه دورې کې څو لويې جرگې وشــوې، لومړۍ يې پـه جلال ابـاد او وروستۍ يې په پغمان کې وشوه. پاچا امان الله د لويو جرگو نوښتگر دی. تر هغـه د مخـه بل افغـان واکمن دغســـې لويـه جرگه نـه ده بللې چې غړي يې د افغانستان له ټولو برخو نه د خلکو له خوا غوره شوي وي. لويه جرگه په اصل کې د قومي جرگې توسعه ده او قومي جرگې د افغانسـتان په ځينو قومونو په ټېره په پښتنو کې رواج وې چې هم فردي او هم عمومي کشالې په ټېره جزايي کشـــالې يې هوارولې. د پاچا امان الله د لويو جرگو بلـه ځانگړنه د هغو لوی والی دی چې د ځينو غړي يې زر تنه وو. حکومت ته په مالي لحاظ دا گرانه وه چې هر کال دغسې لويه جرگه راوبولي، ځکه چې لگښت يې ټول د حکومت پر غاړه و. په هر حال پاچا امان الله لومړی افغان واکمن دی چې ملت ته يې د لويو جرگو له لارې په دولتي چارو کې برخه ورکړه او دولتي نظام يې د قانون له مخې پر مشورې بنا کړ.

پاچا امان الله په قضايي چارو کې هم بيخي بدلون راوست او په فقيهي قضيو کې يې «تعزير» په «تقدير» سره بدل کړ. امير عبدالرحمن قاضـــيانو ته په دعوو، په ټېره په جزايي موضـــوع گانو کې نامحدود اختيارونه منلي وو، په دې ډول چې قاضي ته اختيار ورکړل شــوی و چې يوه چاته حتی پخوا له دې چې عمل يې کړی وي، د ظـاهر پـه نظر کې نيولو سره تر اعـدام پورې جزا ورکړي، له دې سره سره چې په اسـاس القضـات نومي کتابگوټي کې د دعوو د

هوارولو له پاره د قاضیانو د صلاحیت او د قضیو د حلولو د طرز عمل په اړه ډېره څه ویل شوي وو. (۳۴) نو د امان الله تر وخته پورې د غبار په ژبه:
« ... قاضي خودش را در موارد جزايي قبلاً مختار و فعال مايشاء ميدانست و اسلحه تعزير در دست او به شكل يک اله برنده اما كشدار قرار داشت». (۳۵)
پاچا امان الله د تمسک القضات امانیه له مخې چې د مولوي عبدالواسع کندهاري تالیف و، د قاضي پراخ اختیارونه مقدر کړل، په دې ډول چې په هغه کې د هر جرم له پاره جزاګانې ټاکل شوې یانې تقدیر شوې وې او قاضي نه شو کولی چې د یوه جرم جزا په خپل اختیار سره لږه یا ډېره کړي. په افغانستان کې دا یو اساسي فقیهي تغییر و چې را منځ ته شو. په هغه سربېره د تورنو محاکمه هم برالا شوه او د الله تعالی حقونه او د بنده ګانو حقونه سره بېل کړل شول. له هغه وروسته که قاضي یو څوک په کومې قضیې کې تبریه کاوه، حکومت د لزوم په حال کې هغه د پولیسو او ولایت مشورو له لارې څاره او جزا به یې ورکوله. دغه ټول دغسې تعبیرونه وو چې د غبار په ژبه « ... صنف قضات را براى هميشه از دولت و تحولات جديد متنفر و بېزار ساخت». (۳٦)

د پاچا امان الله نور سمونیز پروګرامونه د ټولنې مدني کولو او پر مخ بیولو ته متوجه وو. په ۱۹۲۱ کال کې د صنعتونو د هڅونې په نامه دغسې یو قانون ایستل شوی و چې مقصد یې د مالیاتي طرز په اصلاح کولو سره د صنعتونو هڅول وو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې مالیات په جنس اخیستل کېدل او هغه تر دې حده پورې درانه وو چې له هغو ځمکو نه چې په نهرونو سره خړوبېدلې، د حاصل دریېمه برخه د حکومت کېدله او ځمکه والو او بزګرو د هغو د تحصیل په برخه کې هم تاوانونه او ربړونه ګالل.

د پاچا امان الله په وخت کې ماليات له جنس نه په نقده واړول شول، په دې ډول چې د دغسې ځمکو د درې کالو حاصلاتو منځنۍ اندازه وټاکل شوه او هغه د ورځې په نرخ په نقده واړول شوه او پرېکړه وشوه چې د نرخونو د لوړوالي له امله به ماليات هر درې کاله وروسته بيا ټاکل کېږي. دغه کار يوازې يو ځل وشو او حکومتي عايدونه له دغه اړخه لږ شول.[۳۷]

په دغه نوي طرز سره د ملکانو، ميرانو او قومي مشرانو نفوذ هم لږ شو. د دوی اهميت په دې هم لږ شو چې بزگران او نور ولسي خلک هڅول کېدل چې د خپلې سيمې له حکومت سره په نېغه رابطه ولري او ملکان او قريه داران منع کېدل چې د خلکو او حکومت تر منځ واسطه واوسي.[۳۸]

لا مهمه دا ده چې د پاچا امان الله په اولو کلونو کې دننه په وطن کې ډول ډول محصولونه چې حکومت د امير عبدالرحمن په وخت کې او له هغه نه وروسته ټولول، لغوه يا لږ شول او ډېر داخلي گمرکونه له منځه يووړل شول. باندنۍ سوداگرۍ د پاچا امان الله په وخت کې ښه وده وکړه، په تېره بيا وروسته له هغه چې جرمني او پولينډ په اولو کلونو کې شوروي ـــــ افغان سوداگرو ته په خپلو ملکونو کې د ازاد ترانزيت امتياز ورکړ او افغانستان له ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په گډون د سوداگرۍ تړونونه وکړل. د دغو ټولو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانگه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه، شرکتونه او د لگښتي مالونو له پاره يو شمېر فابريکې جوړې شوې او نورې يې د جوړېدو په حال کې وې.

افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پيل وکړ چې پولي پانگه والو ته د پانگونې ډگر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانگه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو ټولو سمونونو ته تفصيل ورکړی، خو

هغه د لومړۍ او دویمې دورې د سمونونو تر منځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره داسې ازاده فضا منځ ته راغله چې له امله یې په ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبیثانو کې د کاروبار او تجارت قوي حرکت پیدا شو او دولتي عواید په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ میلیون روپیو نه ۱۸۰ میلیون ته جګ شول.[۳۸]

کومو سمونونو چې په خپله خلک په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدې: یو دا چې عواید باید وګټل شي او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو ته لکه خان، ملک، پیر، ملا او د کابل محمدزیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له وخت نه را په دې خوا یوه عنعنه وه.

ملایانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امان الله خان هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه چې هغوی دې په دیني چارو کې د ملا خوسه په سروالۍ کمیسون ته ازموینه ورکړي او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه تر سره کوي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښیي چې د هغو له مخې دوی مواجب تر لاسه کول. یوازې څو تنو دغسې فرمانونه وښودل. په نتیجه کې د دواړو ډلو شمېر په افغانستان کې تر پخوا نه لږ او نفوذ یې هم کم شو.[۳۹]

خو د دې پر خلاف امیر عبدالرحمن د غلزیو له پاڅون نه وروسته د کابل محمدزیو هر نارینه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزیان یې د دولت شریکان وبلل.[۴۰] داسې یې هم د خوانین ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او

خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل چې دولت ته یې په اضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي یې کوله.(۴۱) نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت له پاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله د دغه اصل له مخې چې عواید باید وګټل شي، د دغو ډلو او کسانو دایمي معاشونه ودرول یا یې لږ کړل، د هغو روغ نیتي یې د ځان په اړه له منځه یوړه، خو ده، د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې، وګړو ته د جنس، قوم او مذهب له توپیر پرته، برابر حقونه ومنل او د ولسي خلکو روغ نیتي یې وګټله.

په افغانستان کې دولت، د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلک رعیت ګڼل یانې هغسې خلک چې د رمې په شان راغلي، شپانه ته اړه لري او له منل شویو حقونو او ازادۍ نه بې برخې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسي یا اساسي قانون کې چې په ۱۹۲۳ کال کې یې د پغمان په لویې جرګې کې پاس کړ، د هېواد وګړو ته دغه حقونه ومنل: «تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق مساوي دارند، تمام مردم افغانستان دارای ازادی های فردی اند و از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشند، حریت فردی از هرگونه تعرض و مداخله مصئون است ... هیچکس جز به اساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید.» دا هم ومنل شوه چې «اسایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الرحمت است» دا هم ومنل شوه چې «مصادره اموال و کار اجباري کاملاً منع است، و تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است».(۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پر مخ تش توري نه وو، غبار لیکي چې:

روح این مواد قانوني آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مذهب امامیه عملاً ازاد شد و بردگان هزاره میراث دوره امیر عبدلرحمن خان از بردگی نجات یافت ... در مجالس مشوره ولایت قندهار و غزني و جلال آباد و انجمن معارف کابل یک یک نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانستان شامل و در امور ادراه سهیم گردیده قید رنگ زرد از دستار و معجز هندوها با باقیات پول جزیه... مرفوع گردید و اولاد هندو در مدارس ملکی و نظامی ... و افسری در اردو قبول شد.

دی په پای کې وایي چې: دیگر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت... و ملت حقوقاً مساوی شد.[۴۳]

د ټولنې په نورو برخو په تېره په پوهنیزو او کلتوري ډګرونو کې پاچا امان الله داسې لېوالتیا وښودله چې تر هغه د مخه یا تر هغه وروسته بل افغان واکمن ښودلې نه وه. څنګه چې دی د هېواد د پرمختیا په فکر کې و، د پوهې او پوهنې عملي اړخ ته ځير او پر دې معتقد و چې: «سعادت های دینی و دنیوی مربوط بداشتن علم و عرفان است. تا عالم نه شوید هر چند برای نام افغان و مسلمان باشید کاری را از پیش برده نمیتوانید و از جال مکر و فریب دشمنان شرف و تعالی خویش نجات یافتن مشکل است.»[۴۴]

ده پوهه او پوهنه یوازې د نارینه له پاره نه، بلکې د ښځو له پاره هم غوښتله او ویل یې چې «داشتن علم و کمال یک برابر بالای مرد و زن از طرف خداوند جل جلاله فرض است و بدین امر خداوندی تمام علما و دانشمندان شما اطلاع دارند، پس مساویانه در تعلیم پسران و دختران خویش بکوشید.»[۴۵]

پاچا امان الله سواد د پوهې او فن کيلي او پوهنه د پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې يې خلکو ته په يوې وينا کې وويل چې «بمجرديکه اولادهای شما خواننده و نويسنده شدند، گويا کليد تمام علوم و فنون را يافتند و پس از آن برای آنها بسيار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در ديگر مکاتب عالی تحصيل کنند»(۴۶). په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستايي: «چيزيکه در دين و دنيا برای شما فايده ميرساند و شما را از مذلت و خواری دينی و دنيوی نجات ميبخشد همين معارف است.»(۴۷)

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کال کې د حبيبي ښوونځي په پرانېستلو سره د امير حبيب الله په وخت کې اېښودل شوی و؛ خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړيا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پيسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په درېيمې درجې کې وه او د زده کړې ورونه د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پر مخ د جنس، قام ولۍ او مذهب له توپير نه پرته خلاص وو. د امان الله د واکمنۍ په لړ وخت کې په ښارونو او ولايتونو کې ډول ډول ښوونځي پرانېستل شول، د غبار په وينا:

در پايتخت بعلاوه ليسه حبيبيه، ليسه های امان و امانی توسط پروفيسران فرانسوی و جرمنی و استادان داخلی تاسيس گرديد. مکاتب رشدی غازی، رشديه استقلال، تيلگراف، رسامی، نجاری، معماری، السنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشديه مستورات، رشديه جلال آباد ... رشديه قندهار، رشديه هرات، دارالمعلمين هرات، رشديه مزار شريف، رشديه قطغن، مکتب پوليس، موزيک،

قالین بافی، ارچتک (معماری)، تدبیر منزل زنانه، مکتب طیبه، مستورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی (تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یک هزار نفر رسید در لیسه ها و مکاتب رشدی و مسلکی(سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود.»[۴۰]

همدارنگه روغتیایي چارو ته هم توجه وشوه، ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شـول. په کابل او اطرافي ښـارونو کې حکومتي او غیر حکومتي خپرونې هم ووتلې چې د انیس خپرونه تر اوسه هم چلېږي.

د سـمونونو په پلي کولو سره لګښـتونه هم ډېرېدل، نوي لګښـتونه په نویو ودانیو، روغتونونو، په خارج کې په سـفارتونو او قونسـلګریو، د وسـلو او الوتکو په رانیولو او باندنیو متخصصاتو ته په معاش ورکولو باندې کېدل چې په ټولیز ډول حکومتي لګښـتونه په عایدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شـوي وو، نه پوره کېدل. حکومت دلګښـتونو د لږولو له پاره په نفوذمنو ډلو باندې مواجب ودرول چې د مخه پرې غږېدلی یم. ممکن د لګښـتونو د لږوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د: «نموني قطعې» په نامه یو نوی نظامي واحد جوړ شـو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښـو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و چې نور نو له باندې نه افغانسـتان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شـوی پوځ به چې هوایي قوه به یې ملګرتوب کوي، د ننني ناکراریو ته ځواب وویلي شي.[۴۹]

د لګښتونو د لږولو په لړ کې د افسرانو د یوې میاشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بیه اخلي. په عین حال کې په دې لنګر واچول شو چې نه ورکړل شوي مالیات په ټینګه ترلاسه شي او د اته

کسيزې (هشت نفرى) عسکري جلب طرز عملي شي او شتمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجويزونو سره سره چې ځينې ډلې يې وپارولې او نورې يې خوښې کړې، د حکومت له پاره گرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عايدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره امنيتي پېښې د لارې خنډ هم نه وي، بيا هم که لوږ حکومتي غړي په سمونونو معتقد، په خپلو کې يو موټي او د پاچا ربښتيني مرستيالان وای، حکومت به نويو راهسکېدونکو پېښو ته اوږه ورکړې او شايد پرې غالب شوی وای، خو نه يوازې چې دغسې ونه شول، دوی په فکري او شخصي لحاظ په دغسې ډلو او کړيو وېشل شوي وو چې د يوه او بل پر ضد يې دسيسې جوړولې.

سياسي ډلگۍ او دسيسې:

په لوړې حکومتي سويې د ساتنپالو (محافظه کارو) نوښت او اوښتون غوښتونکو تر منځ درز و. صدراعظم، سردار عبدالقدوس او د باندنيو چارو وزير، محمود طرزي د دغو دواړو ډولو ښکارندويي کوله. لومړنی چې د امير عبدالرحمن د وختو مامور و (د زوکړې کال ۱۸۴۰)، په دغه فکر و چې « از طرف شرع انور مشروطه طلبان را بايد واجب القتل دانست». د ده په اند «مشروطيت» هسې غولول دي، و به حکم شرع بايد ميکروب مشروطه از بين برده شود»[۵۰]. ده لا په ۱۹۲۰ کال کې خپل دغه فکر د کابل د شور بازار حضرتانو يانې شمس المشايخ مجددي او نورالمشايخ مجددي ته په يوې اوږدې استفتايې کې څرگند کړی و.

تر هغه د مخه يې د کندهار له عالمانو څخه هم په دغه اړه فتوا غوښتې وه، خو وروستيو که مشروطيت رد کړی و، د مشروطه غوښتونکو له منځه وړل يې هم

رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوک د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پارونې وکړې. درز یوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو تر منځ نه و. د بدلون غوښتونکو تر منځ چې تاریخپوه غبار یې «روښانفکران» بولي، هم مخالفتونه او دسیسې وې چې له هغو نه را پیدا وراني په خپله نظام ته متوجه شو.

د پاچا امان الله واکمنۍ له پیل نه سیاسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازې نه وې. پاچا په عمل کې د هغو له پاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نیکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي علي احمد لیکنې چې د هغه وخت خلک وو، سره سر نه خوري. له دغو سیاسي ډلو نه مهمه یې د جمهوریت ډله وه. د منشي علي احمد په وینا:

«په کابل کې یو شمېر کسان چې زده کړه یې کړې او په باندنیو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان جمهوریت جوړولو په امکاناتو باندې یې په پټه بحثونه کول. په هغو کې دغه کسان وو: غلام صدیق څرخي، عبدالهادي خان داوي، حبیب الله خان (د حرب وزیر مرستیال)، عبدالرحمن خان لودین، علي محمد خان، مېرزا محمد خان، میر سید قاسم خان، ځینې نظامي افسران او هم ځینې غیر مهم کسان لکه میرغلام محمد او نور. شجاع الدوله خان او محمد یعقوب خان (د دربار وزیر) هم په دغه ګوند کې وو».[۵۱]

غبار بیا د حزب نقابدرا تر نامه لاندې له جمهوریت غوښتونکو نه غړېږي او سخت یې غندي او وایي چې هغوی په اصل کې د دموکراسۍ او جمهوریت دښمنان او د نورو په خدمت کې وو. ده هغوی «انقلابي» گڼل.(۵۲)
غبار د یوې بلې سیاسي کړۍ په اړه هم غږېږي، د (جوانان افغان) په نوم چې د هغه په وینا «مردم تندتر و جنبه دستی چپی داشت»(۵۳) خو دی د دغو ډلو په هکله دوه ډوله غږېږي: د نقابدار حزب د غړو نومونه هېڅ نه اخلي، په داسې حال کې چې د جوانان افغان نومونه اخلي او په هغو کې خپل ځان او لودین هم ښيي. منشي علي احمد بیا د جمهوریت په گوند کې د میر غلام محمد د نامه ذکر کوي چې هغه ممکن همدغه غبار وي چې په هغه وخت کې مهم شخص نه و. دی د افغانستان یو لوی تاریخ پوه دی؛ خو دی د ژوند تر پایه پورې یو سیاسي شخص هم و. دغه واقعیت د منشي علي احمد د لیکنې پله درنه کوي. په هر حال د دواړو په لیکنو کې د جمهوریت، انقلاب او چپي کلمې ښيي چې مفهومونو یې د هغه وخت په تعلیمي او حکومتي مامورانو کې نفوذ کړی و چې هغه به په غالب احتمال د بلشویکي انقلاب له امله و.
د منشي علي احمد لیکنه له دې امله هم مهمه ده چې د جمهوریت د ډلې فعالیتونه او د هغې د غړو دسیسې بیانوي چې په نظام یې ناوړه اغېزه وکړه. د هغه په وینا دغه گوند دې نتیجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته به دوی مقصد ته ونه رسېږي او د مصطفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و؛ نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنگ وزیر و، له ډگر نه وباسي او محمد ولي یې پر ځای د جنگ وزیر کړي. دا به نو بیا د دوی د نورو پلانونو له پاره د ټوپ تخته وي.(۵۴)

دوی د محمد نادر پر ضد په دسیسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله یې په پټه قانع کړ چې هغه او ورور یې محمد هاشـم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتي او په دې لټه کې دي چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه یا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښــتی و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشــم ته په نامه کړي. په عین حال کې دسیسه گرو محمد نادر ته ورسوله چې امان الله خپله دغه خور د کورنیو چارو وزیر عبدالعزیز ته په نامه کوي.
دسیسه گر په دې ډول پر دې بریالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لرل خنثی کړي او امان الله له هغو نه بېگانه کړي. دسیسه گرو محمد نادر ته وروسته له هغو چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوک خبر شــوی و، دا هم ور ورســوله چې امـان الـلـه د هغـه لـه ډېرېدونکي نفوذ نـه اندېښـمن دی او په دې لټه کې دی چې نسکور یې کړي. دسیسه گرو په عین حال کې یو سـړی وگماره چې په محمد نادر هغه د امان الله لمسـونې وگڼي او ځان یې د ناروغ په پلمه په کور کې ایســار او د جنگ له وزارت نه گوښــه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې یې لاس نه درلود، په داسې حال کې چې مخالفانو یې پاچا ته ویل چې هغه هم پکې لاس لري.
پاچا امان الله محمد ولي اول د حرب وزارت مرســتیال او وروســته یې وزیر وټاکه او محمد نادر ته یې اجازه ورکړه چې اروپا ته لاړ شي(۵۵). د جنگ لـه وزارت نه د محمد نادر په لیرې کولو سره چې مسلکي شخص او جنرال و، پر ځای یې د محمد ولي په ټاکلو سره چې یو غیر مســلکي مامور و، پوځ ته غټه صدمه ورسېدله، وروسته به پر دې موضوع نور هم وغږېږم. له دې پرته هم، د خوست له یاغي گرۍ نه مخکې د پوځ وضع خرابه شوې وه.

د مهتاب قلعه نمونه سره ډېر افسران مخالف وو او هغوی د هغې په مقابل کې د «نمونه شکن» په نامه بله قطعه جوړه کړه چې لومړنۍ د خوست له ياغی ګرۍ نه وروسته له منځه لاړه او پوځ د پخوا په شان خراب پاتې شو، خو اساسي مخالفت د لوړو حکومتي کسانو و، د غبار په وينا:

«از مطالعه اين جريانات فهميده ميشـــود که در کابينه افغانســـتان چگونه اختلاف نظر در مورد ســياســت داخلی و خارجی موجود باعث ضــعف دولت جوان افغانی ميگرديد، نه آنکه صــدراعظم با وزير خارجه وشــخص شــاه اختلاف نظر اســاســی داشــت، بلکه در حکومت مرکزی و ولايت کشــور يک قســـمت عمده مامورين دولت با طرح های جديد دولت مخالف و يک قســـمت ديگر بدشمن حکومت تبديل شده ميرفتند». (٥٦)

د خوست ياغي توب:

د خوست ياغي توب د ملا عبدالله چې په ګوډ ملا يادېده، د ملا عبدالرشيد په سروالۍ او د ځدراڼو او منګلو په ملاتړ د ۱۹۲۴ کال په مارچ کې ياڼې پسرلي کې پيل شو او نږدې يو کال يې دوام وکړ. نور قومونه ورو ورو ورسره ملګري شول او ياغيان پرې بريالي شول چې ګرديز، تېره کنډو او لوګر له حکومتي قوتونو نه ونيسي. وروسته د غزني ياغيان هم ورسره مل شول او د وردګ تر شيخ اباد پورې ورسېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا له خطر سره مخ شو.

په کاپيسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبليغونه وشول او يو ځای بل ځای داړه ماران هم راپورته شول. ياغيان پخوا له دې چې د حکومت پر ضد له وسلې نه کار واخلي، له حکومت نه يې وغوښتل چې د قانون هغه مادې بدلې کړي چې د دوی په فکر د اسلام مخالفې وې. پاچا دوی ته په ځواب کې وويل

چې دغه قانون دیني عالمانو منلي او دوی دې کابل ته د خبرو له پاره راشي، یاغیانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بیا یو لوړپوړی هیئت یاغیانو ته واستاوه، خو هیئت هم گټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لویه جرگه وبلله چې د هغې له لارې د یاغیانو په مقابل کې ولسي ملاتړ ترلاسه کړي. جرگې هم د یاغي توب په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړای شول؛ خو یو څه سمونونو یې واړول او نور یې لغوه کړل.

د یاغي توب په بهیر کې د حکومتي پوځونو او یاغیانو تر منځ یو ځای بل ځای ډېرې خونړۍ نښتې وشوې او بیخي ډېر افغانان په دواړو خواوو کې ووژل شول. د جان فدا په نامه له یوه اته سوه کسیز پوځي واحد نه یو هم ژوندی پاتې نه شو. پوځي واحدونه له شخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کسانو په قومندانۍ له یاغیانو سره وجنگېدل او حکومت د لومړي ځل له پاره د یاغیانو په مقابل کې له یو څو نظامي الوتکو نه چې باندني پیلوټان پکې وو، کار واخیست. نه یوازې د حرب وزیر محمد ولي، بلکې څلور اتیا کلن پخواني صدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومانده ورکوله. تر دې وروسته نښتې د حکومت په برې تمامېدې، په افغانانو کې دغه فکر بیخ ونیوه چې سردار عبدالکریم انگریزانو افغانستان ته رالېږلی دی.

دغه سردار چې د پخواني امیر محمد یعقوب د یوې وینځې زوی و، د اگست په میاشت کې په داسې حال کې چې ټینگ جنگ روان و، له هندوستان نه منگلو او ځدرانو ته ځان په دې هیله ورساوه چې له یاغي توب نه په گټه اخیستلو سره د افغانستان پاچایي تر لاسه کړي. تر دې وروسته د افغانستان ډېری قومونو د حکومت خوا ونیوله. د جنورۍ په میاشت کې هندوستان ته د

سردار عبدالکريم په تښتېدلو او تر دې زر وروسته د ګوډ ملا او ملا عبدالرشيد په نيول کېدو سره ياغيان وځپل شول.[۵۷]

د خوست ياغي ګري په خپل ډول کې بېساري وه، خو چا د ياغيانو غوښتنې په ګوته کړې نه وې چې له امله يې په ياغي توب لاس پورې کړی و. غبار دومره وايي چې د ياغي توب هغو دوو ملايانو «طی یاد داشتی تعدیل بعضی مواد قانون جزایی عمومی را که مخالف شریعت میدانستند از شاه طلب نمودند»[۵۸]. که د ياغيانو غوښتنه يوازې د جزايي قانون د يو څو مادو اړول وای، جنګ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لويې جرګې ځينې قانونونه واړول او نور يې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وايي:

«مقدمه این اغتشاش در پکتیا از مدت ها قبل در ولایات پکتیا چیده میشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشیدن دولت از معاونت و حمایت مردم سرحدات ازاد در مقابل انگلیس رنجیده بودند. بعضی ملاها و خان ها هم که بواسطه از دست رفتن امتیازات خود از دولت متنفر بودند ازین انزجار مردم و روش بیخردانه حکومت پکتیا سوء استفاده کرده، رهبری اغتشاش را بدست گرفتند».[۵۹]

د ياغي توب اصلي محرکونه تر دې نه ډېر ژور دي او هغو د جنګي وضعې په اوښتو سره نوي اړخونه پيدا کول، ان تر دې چې ملا عبدالله په لوګر کې د پاچا هيئت ته د هغه د ګوښه کېدو غوښتنه هم وکړه[۶۰]. په دغه وخت کې د ښځو موضوع هم هغسې توده نه وه چې وروسته شوه، که څه هم د ماشومې نجلۍ د نکاح د منع اعلام خلک پارولي وو. د باغيانو د ياغي توب محرکونه د اعتراض کوونکو په دغې جملې کې غونډېدلی شي چې ويل يې، «قانون ناسخ مذهب است»[۶۱]. مانا دا چې ټول هغه قانونونه چې د پاچا امان الله په نوښت

ایستل شوي دي، د اسلامي شرع په ضد دي. پر دغه ټکي د لا ښه پوهاوي له پاره به د هغه وخت د ټولنې په اړه یو څه ووایم.
د هغه وخت افغان ټولنه په ټینګه سنتي او نږدې ټوله نالوستې وه. ډېرو لږو سواد لرونکو د اوښتون غوښتونې لرلې؛ خو د هغو شمېر بیخي لږ و. په دوی کې مشروطه غوښتونکي یا د قانوني حکومت غوښتونکي چې غبار یې روښان فکران ګڼي، لا د ګوتو په شمار وو، خو دوی په ټولیز ډول د ښاري شویو اطرافیانو او ښاریانو د غیر متجانسې ډلې په شان، په ولسي ملاتړ باندې حساب نه شو کولی. دوی چې کوم نفوذ او اعتبار لاره، هغه یې د حکومتي چارواکو په توګه لاره، نو د دوی نفوذ د حکومت د پیاوړي توب یا ناتوان توب په تناسب و او چې ټولنه ناکراره کېدله، دوی هم ناتوانه او بې اغېزې کېدل.
د دوی په مقابل کې د اوښتون مخالفین یا ساتنپالان وو چې هم بیخي ډېر وو او هم یې له ولس سره یو ځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له مخې ژوند کاوه. ځینو دودونه د دین د برخو په څېر ګڼل. اسلامي شرع د دغسې ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه.
دغه ډله خلک چې په عمومي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې له خپل عنعنوي نفوذ نه بې برخې شوي وو، د پاچا امان الله په وخت کې په خاص ډول په سرحدي سیمو کې د انګریزانو په نظامي اعمالو سره بېرته د خپل عنعنوي نفوذ خاوندان شوي وو. پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره مجبور و چې نوي اداري اجتماعي، حقوقي او داسې نور قانونونه وباسي؛ خو مذهبیانو او روحانیانو هغه د اسلامي شرع مخالف وګڼل او خلک یې د هغو په ضد ولمسول، که څه هم پاچا دغه قانونونه د قانون پوهانو او ولسي استازو په مشوره ایستلي وو، نه په پاچایي فرمانونو سره.

د قانون مخالفین حاضر نه وو یا په دې نه پوهېدل چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع تر منځ توپیر وکړي، په داسې حال کې چې دغه قانونونه د اجتماعي دودونو ماتونکي وو، نه د اسلامي شرع او په خپله پاچا یو رښتینی مسلمان او د اسلام ټینګ دفاع کوونکی و. دا هم واقعیت دی چې د ټولنې نفوذناکې ډلې د خپلو عنعنوي مادي امتیازونو په بایللو سره یا ناراضه شوې، یا پاربدلې وې. په دې اړه د یوه مذهب پوه وینا صدق کوي چې وایي: «څه وخت چې کشالې پیدا کېږي، هغه نړدې ټولې په اصل کې سیاسي، اقتصادي او اجتماعي وي. بیا زیاتره وخت هغوی چې غواړي کشاله توده وساتي زاړه مذهبي اختلافونه را منځ ته کوي چې هغه لکه د هرې بدۍ علت وي.

دوی خپلو موکلانو ته ور په یادوي چې که دوی په رښتیا غواړي وفا لرونکي پاتې شي، تر هغو به ارام ونه کړي چې عقیدې ته هر پخوانی سپکاوی سم شوی نه وي». (۶۲)

په دې کې شک نه شته چې دولتي مامورانو به د قانونو په عملي کولو او په عمومي ډول له دولتي قدرت نه ناوړې ګټې تر لاسه کړې وې، خو دغو ټولو ته په وسلې سره ځواب ورکول، هغه هم په هغه ډول چې په زرګونو افغانان ووژل شي او ټولنه په ژور ډول زیانمنه شي، ډېره غټه ملي تېروتنه وه. د یاغیانو بله غټه تېروتنه دا وه چې دوی په خبرو سره د کشالې د هوارولو له پاره د پاچا وړاندیزونه ونه منل. دوی د لویې جرګې هغو پرېکړو ته هم ارزښت ورنه کړ چې له اساسي قانون پرته ډېر قانونونه او سمونونه یې واړول. د هغو پر ځای دوی تر پایه پر خپل یاغي توب ټینګ ودرېدل چې په وچ عسکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي:

«تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصیل زن در مدرسه لغوه شد، نکاح دختر صغیره جایز گردید، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد، کشتن سارق در تکرار عمل واجب و اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضی و مفتی اجباری شد، برای تحصیل السنه خارجی در مدرسه خواندن عقاید و دینیات محصل تاکید گردید، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد، کلمه ازادی فردی منحصر به امور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شد، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد گذاشته شد، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید».[٦٣]

د یاغیانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو تر منځ ژور درز پیدا او ټکر پیښ شو. په دغه ټکر کې بدلون غوښتونکو لوبه بایلله، خو دا هسې بایلل وو چې لکه په جنګ کې یوه خوا په نښتو کې وټکېږي، خو په پای کې هماغه خوا جنګ وګټي. په دې حساب پاچا امان الله چې په هغه وخت کې مات شو، په پای کې بریالی دی. د هغه سمونونه د راتولونکې نه رفع کېدونکې څپې دي؛ خو د حیرانۍ ځای دی چې ده له خپلې دغې ماتې نه زده کړه ونه کړه او څلور کاله وروسته یې په دغسې نویو سمونونو لاس پورې کړ چې تر هغو نورو یې لا ډېرې پارونې وکړې.

د پاچا امان الله سفرونه:

الف . کندهار ته:

پاچا امان الله د پکتیا له پېښې نه وروسته اداري چارو ته ډېر ځیر شو. د چارو د سمون له پاره یو څو ولایتونو ته هم ولاړ، امان الله چې په ۲۹ کلنۍ کې پاچا شوی و او دغه وخت (۱۳۲۵) پنځه دېرش کلن و. د ځوانۍ په جوش کې و، ډېر ډینامیک او وطن ته په کار او خدمت کولو مین و. ویل به یې چې «از خدمت بوطن بالاتر عشقی ندارم». (۶۴)

په کابل کې د انګلستان د ډېلي مېل استازي، رولبند وایلد د هغه کار او مینه په دې ډول یادوي: «هغه به تر امیر نه زیات وي، هغه به یو حکم چلوونکی وي او پر هرې څانګې به ګوته بږدي او چې لازمه وي، په خپله نیوکې کې به ګرندی وي.» دی زیاتوي چې «د هغه ماموران له یو نوي ډول څخه وو، ځوانان او له نظامي پوځ څخه راوتلي وو، له دوی نه غوښتل کېدل چې د خپل مشر ارمانونه وغواړي او په دې کې شک نه و چې په کابل کې هغه وخت ځینې دغسې سخت کوښښونه وشول چې داسې ټینګ اخلاقي انضباط وساتل شي چې د پخواني تاریخ له کوښښونو سره یې توپیر لاره. له دې سره سره وایي چې هر نوی قانون به چې د خلکو د ښېګڼې له پاره ایستل کېده، د فساد له پاره به یې نوی ور پرانیسته. امان الله په نړۍ کې د چلبازۍ له ټولو نه ډېر چلناک سیستم سره مخ و.» (۶۵)

همدا دلیل به وي چې امان الله که څه هم پاچا و، په اداري چارو کې یې تر دې اندازې پورې ځان ډوب کړ چې زیاتره وخت به یې تر نیمو شپو پورې کار کاوه، له کار او خدمت سره د هغه مینه د کندهار چارو له پلټلو نه په هغه اثر کې څرګنده ده چې پاچا امان الله ته منسوب دی او هغه په ۱۹۹۹ کې د محترم

حبیب الله رفیع په زیار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی. د (حاکمیت قانون در افغانستان) تر سرلیک لاندې دی.

پاچا امان الله په کندهار کې په ۱۹۲۵ کال کې ۳۳ ورځې تېرې کړې او په دغې مودې کې یې د ټولو رسمي دفترونو چارې په خپله وپلټلې، له مخورو او وګړو سره یې لیده کاته وکړل. په جوماتونو کې یې ویناوې وکړې، ورو مامورانو ته یې انعامونه او ترفیع ورکړې، د ناوړه مامورانو معاش یې لږ کړ، یا یې په خپله هغوی موقوف یا بندي کړل او په ښوونځیو کې یې زده کوونکي وپوښتل. «خودم بالذات در مکاتب قندهار رفتم و از هر صنف و هر جماعه طلبه آن رقم رقم امتحان گرفتم و سوالات متعددی از هر طلبه العلمی که بنظر دیگران کند ذهن و غبی بنظر می امد میکردم لیکن جوابات بسیار خوب و درست از آنهامی شنیدم».[٦٦]

د پوهنې د زده کوونکو په اړه د پاچا نظر ډېر ښه و؛ خو د هغو زیاتره لویان یې د پوهنې دښمن ګڼل: «تمام طلبه قندهار را بلا استثنی در تعلیم شان بسیار سرگرم و در تحصیلات از حد زیاد کوشان دیدم، با انکه برای آنها از طرف پدران و امران و خان ها و اغزه آنها که اکثریه دشمن معارف هستند، هیچ یک رقم تشویق و ترغیبی نشده... باز هم بچه های بسیار خورد که در مکاتب مدت کمی تعلیم گرفته اند، نسبت به جوانانی که به نزد اخوندها و ملاهای روی کوچه وبازار گلستان و بوستان و مثنوی را از مدت زیادی تعلیم گرفته اند، خوبتر و بهتر و لایق تر بنظر آمدند.[٦٧]

د پوهې او زده کړې د ښه والي له پاره پاچا هدایت وکړ چې تر دې وروسته هندو، شیعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او دیني مضمونونه په بېلو ټولګیو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کوونکو ته دې په

پښتو کې د زده کړې کتابونه برابر شي او د زده کوونکو شمېر دې ډېر شي. پاچا د پوهنې له پاره لګښت ډېر کړ. پاچا زده کړه د اتحاد وسیله هم وګڼله او ویل یې چې «باید کوشش ما و شما از عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد، اگر چه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کس باشد.»(۶۸)

د قاضیانو او دیني عالمانو په اړه د پاچا امان الله نظر د هغه له هغې وینا نه څرګند دی چې د محکمو د چارو په پلټلو سره یې د مرافعې د قاضي په اړه ښوولې وه. «قاضي مرافعه یک شخص بسیار چالاک، زبان باز، بد افعال و مفسد بود، هر قدر که سعی میشد که تحت کدام مواد جزائیه بیاید، مدافعه شرعی و قانونی میکرد.» دغه قاضي په اصل کې د تعزیر د اصل له مخې فیصلې کولې چې جزا یې د پاچا په ژبه «مرتبه تعزیر از پیشاني ترشی و گوش تابی گرفته بحبس و قتل میرسید. حالانکه سابق برین بدون تشکیل یک جرم و قبا حتی که مدار حکم شده بتواند بسا اشخاص تا سال های دراز محبوس میماندند. حتی میمردند وکشته میشدند و مال و هستی شان بتاراج میرسید.»(۶۹)

د تعزیر د اصل له مخې و چې د مرافعې قاضي دغسې شخص د ځان وصي ګمارلی و چې «علي العموم مردم او را قاتل موصی له میگفتند» پاچا وایي چې قاضي مې وپوښته چې «چرا قاتل را وصی مقرر کرده اید؟ گفت من او را قاتل نی بلکی یک شخص متدین می انگارم. گفتم بعد ازین که عموم اهالی در قاتل بودن او همنوا شده تماماً قتل موصی له را با و نسبت میدهند، چرا او را موقوف نکردی؟ گفت، در مسئله علم قاضی شرط است حال انکه علم من بر وی تا حال نرسیده.»(۷۰)

پاچا ملايان او خانان نادان ګڼل او نيوکې يې پرې کولې. په کندهار کې يې په خپلې لومړۍ خطبې کې وويل چې «يک نفر ملا برخاسته ميگويد اگر در قعده نماز انگشت خود را بالا کرديد کافر ميشويد و ديگر آمده فغان بر ميدارد که از براى خدا ضرور در نماز انگشت اشاره کنيد و الا نماز تان نمى شود. يکى ميگويد اگر فلان عمل را نموديد وهابى ميشويد و ديگرى آمده ميسرايد که اگر بفلان مسئله معتقد نباشيد حتماً قاديانى ميشويد. شخص عامى و نادان حتى اکثرى از علما و خوانين نادان نيز اين اختلافات افکار و رنگارنگى گفتار را ديده حيران و پريشان ميشود که بکدام عمل و عقيده اقدام کند تا نزد خالق و خلق نيک نام در دنيا و اخرت و شادکام بماند».[٧١]

خو په کندهار کې د پاچا پرېکنده کړه، داړه مارو او هغو خانانو ته ځير وو چې داړه ماران يې ساتل او کراري يې ګډه وډه کوله او دغسې کسان په کندهار کې لږ نه وو. د پاچا په وينا په کندهار کې «هر خان و ادم معتبر دزد و اشرار و مردم فساد پيشه براى عزت و افتخار نگاه ميداشتند تا مردم بگويد که فلان خان دزدهاى خوبى دارد».[٧٢]

په دغه حالت کې خلک په امن کې نه وو، بيا هم د پاچا په ژبه «قندهار بدرجه بد امن وخراب شده بود که اگر من به مجازات دادن اشرار آن نميکوشيدم اصلاح آن ممکن نبود... شروع کردم به مجازات و کشتن اهل فساد و مانند قصابها چند روزى متمادياً قصابى کردم و بدل خود ميگفتم که من در قندهار براى کار نى بلکه براى قصابى آمده ام.[٧٣] تر دې وروسته په کندهار کې کراري راغله؛ خو د کرارۍ ټينګښت د نويو نظامنامو په عملي کېدو سره وشو، نه د شريعت له لارې.

پاچا په دې فکر و چې د شرعې په لارې غله او داړه ماران نیول کېدلی او په جزا رسېدلی نه شي. «اگر به همراه دزد فقط معامله شرعی کرده و بخواهید که بواسطه شاهد دزدی او را ثبوت کنید این امر نهایت مشکل است، زیرا در موقیکه دو نفر شاهد و صاحب خانه موجود باشد چطور دزد میتواند در دزدی خود کامیاب شود واگر بقسم خوردن و سوگند نمودن اشرار اهمیت بدهیم معلوم است که خودها را بازی داده ایم، زیرا اشخاصیکه بر خلاف او امر همان خدا و قرآنی که بر آن قسم می خورد پس از خوردن سوگند آن چطور خود داری خواهد کرد.» په دې اړه د پاچا حکم دا و چې «محاکم عدلیه درباره اشرار و اشخاص مشهور بالفساد زقراین و امارت و سجل اهالی و دیگر وسایل لازمه کار بگیرد ... و اگر قراین و امارات موجود نبود، در باره خوبی و خرابی اینطور اشخاص مظنون از اهالی قریه او سجل خط شرعی بخواهند. اگر عموم به بدی او اقرار کردند قتل شوند و اگر مناصفه و یا ثلث بودند از حبس دوام گرفته تا ادنی ترین مراتب تعزیر در باره او اجرا دارند.[۷۴]

د پاچا د دغســې حکمونو او چلندونو علت به و چې ځینو مخالفانو قانونونه د شرعې مخالف او ایســتونکي یې کافران بلل، لکه پاچا امان الله چې په یوې خطبې کې وویل چې «از این اظهارات خلاف حقیقت آنها بسـیار تعجب میکنم که چطور من و وکلای شــما و وزرای دولت وعلمای کابل همه کافر شــدند و تنها اسلام و مسلمانی بر همین اشخاص منحصر ماند و بس.» [۷۵]

پاچا امان الله د ښار د ستره ساتلو او ښاریانو ته د خدمت کولو له پاره د ښاروالۍ د جوړولو امر ورکړ. د کندهار له مشورتي مجلس نه یې گیله کوله چې ښه کار یې هیڅ نه دی کړی، خو د هغه زیږې نیوکې په حاکمانو وې، «یک نفر شان لیاقت و اهلیت حکومت را حسب خاطر خواه من ندارند.» [۷۶] پاچا

امان الله دخپلې پلټنې په پای کې دې نتیجې ته ورسېد چې «در قندهار نسبت به دیگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده میگیرند. حتی کاه خوراکی حیوانات را که در اکثر جاهای افغانستان به قیمت درستی بفروش میرسد چون در انجا مصرفی ندارد کاملاً در کردها میسوزانند و هیچ یک نوع مدخل برای پول وپیسه که علاوه بر همین امور زراعیه باشد ندارند. (و مردم انجا) در نوکری قدری تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بدیگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تاحال به کشیدن کدام سرک و حفر نهر و تعمیرات و اجاره داری ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد، اقدام نکرده است.»[۷۷]

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مینې له امله چې وطن ته یې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې یې په واقعیت کې د یوه پلټونکي په توګه چارې پلټلې، نه یوازې د غټو چارو، بلکې د وړو چارو پلټنه یې هم د ربړو په ګاللو سره په مینه کوله، په دې هیله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي؛ نو ده چارې د یوه خواخوږي واکمن او د یوه متخصص په شان پلټلې. دی په رښتیا چې یو غیر عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هېڅ وخت نه دی لرلی.

ب. بهر ته:

په کابل کې د پاچا سلاکاران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غرېدل او پاچا یې په هغه لوري سفر ته هڅاوه، طرزي دا هم ورته وویل چې د ایټالیې حکومت دی خپل وطن ته د سفر له پاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په رښتیا استول شوې وه او که نه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزیرانو ته یې په یوې غونډې کې څرګنده کړه چې:

«موږ د دننني‌و چارو د پرمختګ په اړه ډاډه یو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواکۍ سره په ښه ډول پر مخ ځي. د هېواد هر یوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي، هر څه په کرارۍ سره پر خپل محور څرخي؛ نو اوس ماته ښايي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ له پاره د څېزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې تر لاسه کړم او د ډول ډول څېزونو د جوړولو له پاره به فابریکې جوړې کړم. روسيې د لوی پيتر تاريخ ته یوه کتنه به وښيي چې هغه د دننني‌و سمونونو له کولو نه وروسته متمدنو هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختیايي لارې يې وڅېړلې چې بيا يې هغه په خپل هېواد کې رواج کړې، د هغو په نتيجه کې د شوروي اوسنی حکومت یو پياوړی حکومت دی. دا ټول د لوی پيتر د زیارونو له امله و چې روسيې ځان له بانديني‌و اړتياوو څخه وژغوره، نو ما ته ښايي چې زه هم پر هغې لارې یون وکړم».

وزيران څو ورځې د پاچا د سـفر په اړه وغږېدل، خو په پای کې څنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزير محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاسه ورکړی و او غوښتل يې چې له دغه وزارت نه يې لرې کړي. هغه يې خپل نايب او د بهرنيو چارو وزير کړ. عبدالعزيز يې دوهم نايب السلطنه او د حرب وزارت مرستيال يې پر دې مامور کړ چې د محمد ولي او نورو کړه وڅاري. پاچا داسې هم محمود باور، د کابل د والي مرستيال ته واک ورکړ چې هر هغه څوک وڅېپي چې په خيانت لاس پورې کوي. پاچا د کابل والي علي احمد او د حرب مرستيال حبيب الله او د دولتي شورا سروال سردار شير احمد د خپل سفر په ملګرو کې ونيول. پاچا په لومړنيو دوو باندې شک درلود او پر دې پوهېده چې شېر احمد

او محمد ولي دومره سره وران دي چې د ده په غیاب کې به هېواد ته جنجالونه پیدا کړي. پاچا بیا د شمال او ختیځو ځینو ولایتونو ته سفر وکړ او هلته یې له خلکو سره هغسې خبرې وکړې لکه چې له وزیرانو سره یې کړې وې. په کابل کې یې د عیدګاه په لوی جومات کې هم په همدغې روحیې سره خبرې کړې وې.

پاچا امان الله له ملکې ثریا او د سفر له ملګرو سره د ۱۹۲۷ کال د ډسمبر په لسمه چمن ته او بیا له هغه ځایه کوټې، کراچۍ او بمبیي ته لاړل. وروسته یې په ترتیب سره مصر، ایټالیه، فرانسه، بلجیم، سویس، جرمني، برتانیه، پولېنډ او روسیه ولېدل. د سفر په پای کې یې ترکیه او پارس هم ولیدل او د مشهد، کندهار او هرات له لارې د ۱۹۲۸ کال د جولای په لومړۍ ورځ کابل ته ستون شو. په دغه ډول دغه سفر شپږ میاشتې او یوولس ورځې اوږد شو.

په ټولو هېوادونو کې هم دولتي سرانو، مامورانو او هم عادي وګړو د پاچا او د هغه د ملګرو تود هرکلی وکړ. په هر هېواد کې دوی اول رسمي مېلمانه وو او بیا په خپل لګښت اوسېدل. یوزاې په مصر او پارس کې کوربه پاچایانو له عادي وګړو سره د پاچا امان الله د ازاد روغبړ او د ملکې ثریا د مخ لوڅۍ له امله ناارامي ښودله. د مصر پاچا، فواد پاشا د هغه په رخصتېدو سره خپله خوښي په دې ډول څرګنده کړه، خدایه شکر چې دی لاړ. پاچا په روم کې د کاتولیکي عیسویانو له لوی مشر پاپ سره هم ولیدل. افغانان په انګلستان کې د خپلې هستوګنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو.

دوی هلته پر لندن سربېره شپږ نور صنعتي ښـارونه هم ولیدل. هلته برتانوي موسـسـو له یوې او بلې سره د دغه ویاړ په لړلو کې سـیالي کوله چې پاچا یا

ملکه یا د هغو د کورنۍ غړي د دوی په مراسمو کې ګډون وکړي. حتی د افغان – انګلیس د جنګ د پخوانیو پوځیانو موسسې غوښتل چې دوی د افغان پاچا په مخ کې په سلامۍ تېر شي. «د انګلستان د خلکو د غسې تاوده هرکلي په اړه د برتانیې یوه وزیر څرګنده کړه چې انګریزانو د دغسې شخص له لیدلو سره علاقمندي ښودله چې د برتانیې امپراتورۍ ته یې په بري سره چیلنج ور کړی و». (٧٩)

پاچا امان الله پاس له الوتکې نه هم د لندن ښار ولید او له سمندر لاندې په اوبتل کې وګرځول شو او له یوې بېړۍ نه یې د سمندري انداختونو ننداره هم وکړه. د لندن ورځپاڼو پاچا امان الله د روسیې لوی پیتر وباله. په مسکو کې هم د شوروي لویانو له خوا د پاچا امان الله تود هرکلی وشو، خو یوازې ستالین ور سره ونه لیدل.

له دغه تاوده هرکلي سره سره افغان هیئت ونه شو کولی چې د انکشافي پروژو د عملي کولو له پاره له اروپایي هېوادونو نه پورونه تر لاسه کړي. یوازې جرمني که څه هم په نړېوال جنګ کې د خپلې ماتې له امله په پورونو کې ډوب و، تیاری وښوده چې ناحکومتي بانکونه وهڅوي چې افغانستان ته پور ورکړي. افغانانو بیا له جرمني نه شپږ میلون مارکه پور تر لاسه کړ چې په هغه سره له هغه هېواد نه څېزونه وارد کړي. دا هم ویل کېده چې د فرانسې یوه بانک منلې وه چې د افغانستان د ګمرکي عایداتو په ډاډ د ګټې په برابر کې یو ملیون پونډ سټرلنګ پور ورکړي. څنګه چې پاچا امان الله د وطن پرمختیا په ټینګه غوښتله، حاضر و د دغه پور په برابر کې ټینګ ضمانتونه ورکړي. هغه وخت پرمختللو هېوادونو د نن ورځې په شان له بېرته پاتې هېوادونو سره ورېا مرستې نه کولې. سره له دې هم یوازې د برتانیې حکومت له پاچا امان سره

ومنله چې د افغانستان د پیاوړي کېدلو له پاره ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې وړیا ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هر سټ نظامي اکاډمۍ کې وروزي.[۸۰]

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سیاسي پلوه پوره بریالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري؛ خو یوه هم افغانستان اروپایانو ته هغسې نه و ورپېژندلی، لکه امان الله چې ور وپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سیاستونو او کړو سره په اروپا کې نوم و ایست. پاچا امان الله په خپل دغه سفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم یقیني کړه. برتانیې تر دغه وخته پورې خپلواک افغانستان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد گاڼه او په خپل نفوذ سره یې د هغه د خپلواک چلند مخه نیوله؛ خو د برتانیې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حیران کړل. دغه تود هرکلی د اړیکو د ښه کېدلو له پاره غټ دلیل کېدای شو؛ خو چې لندن د پښتنو په سرحدي سیمو کې د هند د حکومت د نظامي عملیاتو مخه نیولې وای، لندن دغه کار نه کاوه.[۸۱]

مگر دننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا د دغه سفر قدر ونه کړ. مذهبیانو یې لا خپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضد یې ښنډورې گډې کړې. په اصل کې د امان الله له پاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نیم کال په بهر کې په سفر تېر کړي. د دغه اوږده او ډېر ښه هرکلي شوی سفر غټ اثر په خپله پر پاچا و چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه یې لرې کړ او د اروپایي کلتوري ارزښتونو په لور یې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو ورسته لویه جرگه وبلله چې په پغمان کې د اگست په ۲۹مه به غونډې پیلوي. پاچا لا دمخه (جون ۲۷مه) په کندهار کې د

سمونونو په ضرورت غږېدلی و. هلته یې د سمونونو، پوهنې، له ځان سره د مرستې کولو او ملي هاند پر ضرورت ټینګار کړی و او ویلي یې وو چې پرمختګ یوازې د ښځو په ازادۍ سره ممکنېدلی شي. هغه دا هم ویلي وو چې سمونونه د افغان ملت د ګټو له پاره دي، نه د شخصي ګټو له پاره. خپل ماموران یې لټ او بې پروا وبلل، برعکس اروپایان یې وستایل. کندهاریانو ته یې د پای خبرې دا وې:

«تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ، امان الله د تاسو له پاره هر څه نه شي کولی، هغه مشوره درکوي، زارې درته کوي او فشار در باندې راوړي؛ خو له دې نه پرته نور څه نه شي کولی. باور ولرئ چې امان الله به ټولې هغه هیلې له ځان سره ګور ته یوسي چې د یوه شتمن او پرمختللي افغانستان له پاره یې لري؛ خو دا چې تاسې له خپل درانه خوب نه ویښ شئ».[۸۲]

د جرګې له پیل کېدو نه دمخه لا پاچا امر کړی و چې د سلام علیک پرځای دې شاپو له سر نه جګه شي، اروپایي شاپو یا پیک لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تیلفوني خبرو کې دې یوازې هلو وویل شي.[۸۳] پاچا بیا د خپلو مامورانو په یوې غونډې کې وویل چې دی د هغو له شراب څښلو او بډې اخیستلو نه خبر دی او شرابیانو او رشوت خورو ته به سختې جزاګانې ورکړي. د پاچا دغه اخطار سره په مامورانو کې وېره پیدا شوه او د منشي علي احمد په نظر پاچا خپل ماموران له دې وېرول چې د چادري د لېرې کولو په برخه کې یې له مخالفت نه واوړي. په رښتیا هم هغو لومړنیو مامورانو ته چې امر وشو چې خپلې ښځې د چادرې له قفس نه ازادې کړي، د مالیې وزیر محمد هاشم او محمود یاور او ورو ورو نورو مامورانو خپلې ښځې، پغمان، سینماګانو،

پارکونو او نورو ځایونو ته مخ لوځې بوتللې. پاچا د کابل ښځې د دلکشا ماڼۍ ته څو ځله وبللې او هغو ته یې په وینا کې وویل چې دوی په خپلو کورونو کې د بندیانو په شان د خپلو مېړو تر ظلم لاندې دي او دی د دې ثبوت په لاس لري چې یو شمېر د چادرۍ له امله په نري رنځ اخته شوې دي.

هغه دا هم وویل چې مخ پټې د زده کړې په مخ کې یو لوی خنډ دی او افغان ښځې یې د خپلو اروپایي خویندو پر خلاف د کسب او کار له کولو نه بې برخې کړې او په مېړو باندې پوره متکي کړې دي. پاچا امان الله دا هم وویل چې ښځې دې د ستر په برخه کې د خپلو مېړو پروا ونه کړي او په عامه تفریحي ځایونو کې دې وگرځي.[۸۴]

د پاچا خبرو پر ډېرو ښځو تاثیر وکړ او ځینې نارینه یې وپارول، څو مېړونو خپلې ښځې ووژلې او په خپله وتښتېدل. دغه پېښې که څه هم د پاچا غوږو ته ورسولی شوې، خو هغه ځان ناگاره واچاوه. د کابل ښاروالۍ ته یې لا امر وکړ چې د ښار د کونډو لست برابر کړي چې په روغتونونو او لابراتوارونو کې چې نوی پرانیستل شوي وو، کار ورته ورکړل شي، په عین حال کې د ښځو د ساتنې ټولنه (انجمن حمایه نسوان) په نامه د ښځو لپاره یوه ټولنه جوړه شوه چې چلوونکې یې د کبرا جان په نامه د پاچا یوه خور وه. دغه ټولنه په اصل کې د دې له پاره جوړه شوې وه چې نجونې د هغې په غوره کولو سره د دولت په لگښت ترکیې ته د زده کړې له پاره واستوي.

د خپلواکۍ تر جشن پورې چې په شان او شوکت سر ونمانځل شو، کابل ته د جرگې استازي رسېدلي وو. حکومت هر استازي ته اروپایي توره کرتۍ او پتلون، سپین خت، توره نکټایي او توره شاپو برابره کړه او ټول یې په پغمان کې ځای پر ځای کړل. هېڅ استازي ته اجازه نه وه چې په وطني جامو کې په

جرګه کې ګډون وکړي. غونډې د پغمان په سینما کې د اګست په ۲۹ مه پیل شوې او د یو باندې زرو استازو په ګډون یې پېنځه ورځې دوام وکړ.
د لویې جرګې د جریان لنډیز منشي علي احمد او لودویک ادمک په اثرونو کې راغلی. لومړنی د پاچا امان الله منشي و او وروستی خپل اثر د ارشیفي راپورونو له مخې لیکلی؛ خو د دوی په لیکنو کې د دغې لویې جرګې موضوع ګانې سره سر نه خوري. د غبار لیکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دې ډول ډکه ده چې د هغو او د وخت د پېښو تر منځ توپیر په مشکله کېږي، نور زه دلته د جرګې جریان د ادمک د لیکنې له مخې برابروم او د اړتیا پرمهال یې د نورو په لیکنو پوره کوم.
پاچا امان الله د لویې جرګې د پرانیستلو په وینا کې ټینګار وکړ چې دی به استازو ته د واکمن په شان ونه ګرېږي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وویل چې دوی باید د ولس په ګټه په ازاد ډول وغږېږي؛ خو کله چې کومه پرېکړه د رایو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بیا له هغې نه وا نه وړي او که یې مخالفت وکړ، له خپل ولس، خپلو کورنیو او خپل پېغمبر(ص) سره به یې خیانت کړی وی. هغه دا هم وویل چې جرګې ته به هېڅ داسې موضوع وړاندې نه شي چې هغه د اسلامي شرعې مخالفه وي(٨٦)، غبار بیا وایي:
«برای هیچ نماینده اجازه داده نشد که از سوء اداره وزرا و حکام کشور بنام ملت حرف بزنند و راه اصلاح نشان دهند. مقرر بود که هر ولایتی مطالب خودش را کتباً به رئیس شورای دولت، سردار شیر احمد خان بسپارد. سردار اختیار داشت که چه چیز را در اجندای مباحثات جرگه بپذیرد و چه چیز را ممنوع قرار دهد. پس جرگه مایوس و متوحش گردید».(٨٧)

د جرګې په لومړۍ غونډه کې ومنلی شوه چې د دولتي شورا پر ځای دې ملي شورا وي او د هغې غړي دې د ولس له خوا غوره شي؛ خو حکومتي مامموران دې د غوره کېدو (انتخاب کېدو) حق ونه لري او ملي شورا او لویه جرګه دې دواړه په عین حال کې وي[٨٨]. د دویمې ورځې په غونډې کې پرېکړه وشوه چې د بډې اخیستلو او له دولتي قدرت نه د ناوړه ګټې د تر لاسه کولو مخنیوي له پاره دې، د بښل کېدو اختیار له حاکمانو او قاضیانو نه واخیستل شي او یوازې دې له پاچا سره وي.
دغه پرېکړه هم وشوه چې عسکري خدمت دې د دوو کلونو پرځای درې کاله وي او هغه دې عام او جبري وي او عوضي دې هېڅ نه وي. دا هم ومنل شوه چې د تعزیر د اصل له مخې عمل کول دې چې په هغه سره مجرم ته د مرګ تر حده پورې جرا ورکول کېږي، په دقیق ډول تعریف شي. بله پرېکړه دا وه چې ښاروي دې هر کال وشمېرل شي.
د اګست په ۳۱مه جرګې په لا غټ سمون لاس پورې کړ او هغه دا چې له دې وروسته دې ټول رسمي ملکي لقبونه نه وي او هر مامور دې تر پاچا پورې د عزیز یا ګران په لقب یاد شي لکه ګران مدیر او ګران وزیر. حتی په خپله امان الله وغوښتل چې ګران پاچا ور ته وویل شي. استازو د هغه غوښتنه ومنله، خو ټینګار یې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت (اعلحضرت) په لقب هم یاد شي.
دا هم ومنل شوه چې په رسمي موقع دې یونیفورم نه وي او ټول ملکي ماموران دې تورې دربشۍ او نظامي افسران دې خړې دربشۍ په ځان کړي.
دا پرېکړه هم وشوه چې له دې وروسته دې ټول افغان مډالونه او نښانونه نه وي، د خپلواکۍ له نښان نه پرته چې هغه په جنګ کې اتلانو ته ورکول کېږي.
د بلې ورځې اصلاحي پرېکړه د ملایانو د نفوذ د لږولو په هکله وه او هغه دا

چې ملایان دې له هغه وروســته ملایي وکړي چې په خپل مســلک کې امتحان ورکړي او بریالي شي او غیر افغان ملایانو په تېره د دیوبند د مدرسې فارغانو ته به اجازه نه وي چې افغانســتان ته ننوځي، ځکه چې دوی به یا (بد او شریر) کســان وي یا هم باندني ږنډورچیان او خاینان. د منشيـ علي احمد د لیکنې له مخې امان الله پر دې ټینګار وکړ چې ټول دغســې ملایان د باندنۍ دسیسې تر اغېز لاندې دي او د خپلې ادعا په ثبوت کې یې شواهد هم وړاندې کړل. ده غوښتل چې ټول دغسې ملایان دې له افغانستان څخه و ایستل شي، یا دې په یوه ټاکلي ځای کې وي او له هغه ځایه دې له اجازې پرته بهر نه ځي.

د جرګې بله پرېکړه دا وه چې محکوم فراریان دې د قانون له مخې د دولتي مامورانو له خوا محکوم شي او داسې نوې محکمې دې جوړې شي چې پرېکړې د شواهدو پر بنسټ وکړي، نه د پخوا په شان د شاهدانو پر شاهدۍ. په دغه ورځ پاچا څرګنده کړه چې پنځوس زره ټوپک یې پېرودلي او غواړي پنځوس زره نور ټوپک له یو ملیون کارتوسو سره په بیه واخلي او د هغو له پاره دې له پنځلس کلن نارینه پورته هر افغان پنځه افغانۍ او هر حکومتي مامور د یوې میاشتې معاش ورکړي. د پاچا دغه غوښتنه په خوښۍ سره ومنل شوه او د کابل وکیل غلام محی الدین ومنله چې دی به د همدغه مقصد له پاره یو لک افغانۍ بسپنه ورکړي او له نورو وکیلانو نه یې هم وغوښتل چې همدغسې وکړي.

د جرګې څلورمه غونډه د دولتي مامورانو په هکله وه. د دې له پاره چې د بډې اخیستلو مخه ونیول شي له ملکي مامورانو نه غوښتل کېدل چې د خپل کار په پیل کې دې خپله شتمني وښيي چې پر هغه به بیا د هغوی رسمي معاشونه

اضافه کېږي او که مجازي محاسبې وښودله چې شتمني به یې تر هغو نه ډېره شوې وه، هغه به د هغه د بډې اخیستلو ثبوت وي او هغوی ته به بیا جزا ورکول کېږي. دا هم ومنل شوه چې د ملکي استخدام او ترفیع یو قانون دې وایستل شي. د دې ورځې یو ټولنیز نوښت دا و چې حکومتي ماموران دې یوازې یوه نکاحي ښځه ولري، خو د واده کولو رواج ته په تغییر ورکولو کې پرمختګ ونه شو. پاچا امان الله استازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګریزانو څکه تر نورو ډېر فعال او پیاوړي دي چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي، نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بیا وړاندیز وکړ چې افغانانو ته دې اجازه نه وي چې ځوانان یې له دوه ویشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې یې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي.

پر دې موضوع تود بحث وشو او زیاترو استازو د پاچا دغه وړاندیز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسلامي شریعت مخالف دی. پاچا امان الله خان بیا څرګنده کړه چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصیحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسمي امر په شان، وروسته د پاچا یو بل تجویز په خوښۍ سره ومنل شو چې د هغه له مخې دده مېرمن ملکه او زوی یې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.

د سپټمبر په دوهمه د جرګې په اخري غونډه کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بېرغ یانې تور، سور او شین بېرغ وړاندیز وکړ چې په هغه کې د واورینو غرو د پاسه به هسکېدونکی لمر ځلېږي او شاوخوا به یې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بېرغ په دغه ډول شرح کړ چې تور د ماتم ورځې ښیي چې افغانستان د باندنیو تر اغېز لاندې و، سور هغه وینې انځوروي چې د خپلواکۍ بېرته ګټلو په لار کې تویې شوې او شین له

خپلواکۍ ګټلو نه وروسته د هیلې او پرمختګ انځور وړاندې کوي. غرونه افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختګ ښیي او د غنمو وږی هغه وږی انځوروي چې احمد شاه بابا د تاج په توګه منلی و. د جرګې د یوه استازي په وړاندیز د حضرت محمد(ص) نوم هم پرې اضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).

په دې غونډه کې د ښځو د ستر موضوع هم را پورته شوه، خو د ادمک د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي علي احمد د لیکنې له مخې پر دې موضوع تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي د دغه سمون په مخالفت وګرېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل چې دی که څه هم ملا نه دی؛ خو په دې پوهېږي چې ستر د اسلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي.

ملایانو د ده نظر په ټینګه رد کړ او په هغې سره امان الله چې د مصـــطفی کمال هغه سپارښـتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل چې:

دا ټول ملي مصـیبتونه د تاسـو له لاسـه دي، تاسـې ملایان چې له دووسـانو نه پرتـه نور څـه نـه یئ، زه بـه هغـه څـه نـافذوم چې یې غواړم او زه بـه ســـتر پرېښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوړه مالۍ سره. پوه شئ چې زه یو انقلابي پاچا یم.

امان الله بیا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز یې وویل چې:

او! زما د ګران ملت اسـتازو! تاسـو ته زما توصـیه ده، هغه توصـیه چې تاسـې ټول ملت ته ورسوئ چې تاسې باید پوه شئ چې دغه ملایان په دغه هېواد کې

په خپلو وعظونو سره د دښمنانو د دسیسو د خپرولو مسئولین دي. زموږ د خلکو بېرته پاتې توب د هغو موهومي کیسو (myths، افسانو) له امله دی چې دوی یې خلکو ته رسوي او په هغو سره یې تېر باسي. زه به په خپل وخت کې د دغو ملایانو چاره وکړم خو تاسې استازي باید ولس په داسې حال کې کړئ چې وپوهېږي او په دغو یو موټی ملایانو باندې چې د ملت بده غواړي، ونه غولېږئ.

د همدې موضـــوع په پای کې د کابل وکیل غلام محی الدین (انیس) چې په روسیه کې یې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا یې په دې ډول وپوښته چې: ستاسې اعلیحضرت فکرونه ډېر ښه دي، خو تاسې اعلیحضرت ولې د وزیرانو په چلونو سترګې پټې کړې دي؟

ده دغه پوښتنه په داسې حال کې وکړه چې وزیران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب ورکړ چې ما څنګه سترګې پټې کړې دي؟ محی الدین بیا کړه چې لس کاله کېږي چې تاسې اعلحضرت د ادارې چارو په اړه قانونونه او مقررې ایستلې دي. په زرګونه اعدام یا بندي شوي دي؛ خو یو وزیر هم محاکمه شوی نه دی. تاسې اعلحضرت به اورمرو د هغوی په تقلب پوه شوي یئ او د هغو ماڼۍ ګانې او ګړندي موټرونه به مو لیدلي وي. د اروپا د سفر پر مهال د باندنیو هېوادونو په بانکونو کې به د دوی شتمنۍ یقیني شوې وې، نو څرګنده ده چې دغو مهمو کسانو ته جزا نه ورکول کېږي. قانونونه یوازې د دې له پاره ایستل کېږي چې وزیران په دې وتوانېږي چې ځانونه د وګړو په تاوان شتمن کړي او هغو ته جزا ورکړل شي چې د هغو له نظرونو سره مخالفت کوي. پاچا بیا محی الدین ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وویل، له موضوع سره اړه نه لري او

ببېځایه دي. د وزیرانو په اند په خپله پاچا هغه د دغسې اعتراض کولو له پاره هڅولی و او که نه، هغه د دې زړه نه لاره چې په دغه ډول وګړېږي.[۸۹]
داسې ښکاري چې پاچا امان الله د لویې جرګې په کړو قانع نه و، ځکه چې د بلې میاشتې یانې د اکتوبر د میاشتې په لومړۍ اونۍ کې یې په کابل کې د چمن دستور په مانۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هره غونډه کې د شپږ سوو کسانو په شاوخوا کې باندنیو ډیپلوماتانو، افغان ملکي او نظامي افسرانو، د دولتي شورا غړو او د کابل مخورو ګډون لاره. د دغو غونډو غټه ځانګړتیا دا وه چې په هغو کې په کابل کې د لومړي ځل له پاره ښځو ګډون کاوه او په خپله پاچا پکې ویناوې اورولې.
پاچا لومړۍ غونډه خپل باندني سفر ته ځانګړې کړه چې دمخه پرې ګړېدلی یم. دلته دومره ووایم چې پاچا خپل دغه سفر د اویا زرو پونډو د لګښت په مقابل کې یې څلور سوه او شپېته زرو پونډو په اندازه د وطن د پاره سوغاتونه راوړي دي، خو په وروستیو پیسو کې هغه پیسې شاملې نه وې چې وسلې پرې اخیستلې شوې وې، هغه د جرمنیانو د حساب له مخې یاد دیارلس یا څوارلس میلیون، نغد مارک په ایټالیې او فرانسې او شپږ ملیون مارک په جرمني کې وو.
پاچا خپله دوهمه وینا د نظامي او ملکي پوهنیز سمون له پاره ځانګړې کړې وه. څرګنده یې کړه چې غواړي موجود نظامي ښوونځي له سره تنظیم کړي او نوي ښوونځي پرانیزي. افسران به له دې نه منع وي چې د پیرانو مریدي وکړي او ملایان، طالبان او عسکري کسان به د خدمت په دوره کې دغسې مهارتونه زده کوي چې وروسته به یې عملي کولی شي او کله چې بیا ملکي ژوند کوي، هغه به نورو ته ورښيي. د پاچا پرېکړه دا وه چې د ځینو سمونونو له پاره دې نظامي افسران په خپله خوښه له دریو میاشتو معاش نه تېر شي چې له سفر

نه د ده د راستنېدو په هرکلي، له باندې نه په وسلو اخيستلو او د یوه عصري نظامي کلب جوړولو باندې ولګول شي.
پاچا په عین حال کې څرګنده کړه چې د پوځیانو معاش به ډېر کړي؛ خو دا چې هغه به څنګه ډېر کړي، معلومه نه وه. د ده د تجویز له مخې په ولایتونو کې به ډول ډول پوهنځي پرانیستل شي او د اماني(وروسته نجات) او امانیې(وروسته استقلال) لوړو ښوونځیو څانګې به هم پرانیستلی شي. پاچا امان الله د ځوانانو د نکاح موضوع بیا پورته کړه، امر یې وکړ چې تر هغو چې ځوانان په ښوونځي کې وي، ودونه نه شي کولی.
پاچا د درېیمې ورځې وینا د ستر موضوع ته ځانګړې کړه او څرګنده یې کړه چې په راتلونکو دوو میاشتو کې دې چادري نه وي، پر ځای دې ترکي ډوله دوه ټوکره وي چې په یوه سره به د مخ ښکته برخه پوښلې وي، خو دغه ډول ستر به اختیاري وي، نه اجباري. پاچا وویل چې افغان خیمه ډوله چادري ښځو ته په کوڅو کې د ګرځېدلو په وخت کې خطر پېښوي. پاچا د خپلې غوښتنې په ملاتړ دلیل راووړ چې ستر په اسلام کې په رښتیا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثریا نه یې وغوښتل چې خپله چادري له مخ نه ایسته کړي. هغې همدغسې وکړل او حاضرو ښځو په چک چک کولو سره د هغې تود هرکلی وکړ. ملکه ثریا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده چې د خلکو په مخ کې مخ لوڅې شوې ده.
پاچا بیا ملایان تعصبناک وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصب په خپرولو یې تورن کړل. پاچا د اکتوبر په پنځمه په خپلې وروستۍ وینا کې څرګنده کړه چې له سردار شیر احمد نه یې وغوښتل چې صدراعظمي وکړي، خو هغه په دغه کار کې پاتې راغی. پاچا بیا وویل چې دی به په خپله د ملي شورا تر جوړېدو پورې د صدراعظم په توګه هم چارې پر مخ بوځي. څنګه چې

د شنوارو یاغي توب له دې موضوع سره تړلی دی؛ نو دا موضوع به زر بیان کړم. دلته به دا ووایم چې پاچا د خپلې وینا په دوام وویل چې یوازې دی کولی شي ضروري انقلابي سمونونه وکړي، ځکه چې د هغه په وینا زه یو انقلابي پاچا یم او غواړم په هېواد کې د ژوندانه په هر اړخ کې انقلاب راولم. ده دا هم وویل چې هر هغه څوک چې د خپل وجدان په حکم له ما سره کار کولی نه شي ځان دې گوښه کړي. عبدالرحمن لودین چې د گمرکونو لوی سروال او د جمهوري گوند غړی و، همدغسې وکړل.[۹۰]

د منشي علي احمد د لیکنې له مخې د جمهوري گوند مخ په ډېرېدو پیاوړتیا پاچا په دې فکر کړ چې که هغه خپل کېدلی نه شي باید بې اغېزې کړل شي. د لویې جرگې له پای ته رسېدلو نه وروسته پاچا پرېکړه وکړه چې د وزیرانو کابینه دې د یوه صدراعظم په مشرۍ هېواد اداره کړي. ده دا هم پټېیلې وه چې په دغسې نظام سره به د ده کار سپک شوی او ورته به وخت په لاس ورغلی وي چې مهمې دولتي چارې اجرا او باندنیو چارو ته خاصه توجه وکړي؛ خو د دغه حکومت لوړ کسان به هغه څوک وي چې د جمهوري گوند مخالف او په خپلو کې سره جوړ وي؛ نو پاچا دولتي سروال سردار شیر احمد ته د حکومت د جوړلو بلنه ورکړه؛ خو هغه په دغه کار کې بریالی نه شو. هغه لا په همغه اول سر کې غوښتل چې په دغه کار کې له پاچا نه بښنه وغواړي، بیا یې د خپلو ملگرو په سلا د وزیرانو نومونه پاچا ته وړاندې کړل چې په هغو کې غلام صدیق د باندنیو چارو د وزیر په توگه غوره شوی و.

پاچا له یو کس نه پرته نور ټول ومنل؛ خو کله چې غلام صـــدیق څرخي ته رجوع وشـــوه، هغـه څرگنده کړه چې نـه یوازې دی، بلکې اویـا نور ملکي او نظامي افسران نه غواړي د سردار شیر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غلام صديق دغه دريځ د محمد ولي په قوت غوره کړی و. پاچا چې د شېر احمد په مقابل کې له ټينګ مخالفت (هغه هم له نظامي مخالفت) نه واورېدل، د شير احمد تجويز يې پرېښود او محمد ولي ته يې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه، خو هغه د روحي ستړيا او پښو درد له امله ښنه وغوښته، پاچا د هغه خدمتونه وستايل او بيا يې په يو عام دربار کې څرګنده کړه، څنګه چې هېواد د داسې سمون لپاره لا اماده نه دی، دی به په خپله چارې د پخوا په څېر د دغو وزيرانو په مرسته تر سره کوي.

عبدالعزيز د حرب وزير، غلام صديق د بهرنيو چارو وزير، عبدالاحد د کورنيو چارو د وزارت کفيل، علي احمد د سوداګرۍ وزير، عبدالهادي د شورا رئيس، شېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی. د ماليې، پوهنې او عدليې وزيران به مخکيني وزيران وي[۹۱]. محمد ولي د پاچا نايب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره يوازې په نامه و، خو غبار پاچا ته په غونډه کې د عبدالرحمن لودين د وينا په نقل کې د پورته ليکنې په مخالفت وايي چې: «ده سال است که اعلحضرت وظيفه صدارت عظمی کشور را شخصاً بدوش ګرفته اند در حاليکه انقلاب متقاضی ان است که عوض اعلحضرت شخص مسئول ديګری به حيث صدراعظم افغانستان منصوب ګردد.» غبار بيا وايي: «اين پيشنهاد ها پذيرفته نګرديد و همرفته اداره دولت بشکل يک حکومت مطلق العنانی در امد.»[۹۲]

منشی علی احمد د شينوارو ياغي توب د جمهوري ګوند په لمسون ګڼي او وايي چې [دغه حکومت] د غلام صديق او د هغه د ملګرو په خوښه نه و. دوی ناراضه وو؛ نو پرېکړه يې وکړه چې کوم قوم بايد ياغي توب ته ولمسوي. غلام صديق د خپل پلار غلام حيدر په سبب چې د امير عبدالرحمن په وخت کې يې په مشرقي

کې کلونه کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډېر نفوذ خاوند و او څنګه چې پېښه شوه، په دغه وخت کې دوه شینواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صدیق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاڅون له پاره ولمسوي.

هغوی وطن ته په رسېدو سره په یوې قومي غونډې کې خپلو شینوارو ته وویل چې پرېکړه دا ده چې د دوی لونې به د زده کړې له پاره ترکیې ته واستولې شي؛ خو دا چې دوی د هرې یوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولګوي[۹۳]. خو غبار د شینوارو یاغي توب د هغو د سنګوخیلو د څانګې او کوچیانو د یوې نښتې نتېجه بولي، وايي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شینوارو شکایت ته غوږ ونه نیوه او شنیواري پاڅېدل.[۹۴]

د شینوارو یاغي توب د نورو قومونو د یاغي ګرۍ له پاره پیلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې یو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او حکومت نه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شینوارو یاغي توب (۱۹۲۸، نومبر۱۴مه) مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. مرکزي حکومت ته له دې امله خطر پېښ شو چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شینوراو د ځپلو له پاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی، له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حالت کې د کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده، پر دې وتوانیده چې د شینوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (۱۹۲۸، ډسمبر۱۴مه) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالا ته ورسېږي.

د شینوارو د یاغي توب له پیله، له افغانستان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانستان په تېره په مشرقي، کابل، کوهدامن او د کابل – کندهار تر منځ سیمو

کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې، نظامي او قومي ټکرونه شوي چې د هغو په سم او ریښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کسانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کسانو ریښتینې څېرې لیدل کېدلی شي. سیاسي تاریخ په واقعیت کې د ټولنې د دغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. هغه پېښې چې بحث پرې کېږي د غبار، ادمک، منشي علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیک یې دی «کابل تر محاصرې لاندې» بیان شوې دي. زه دلته د دغو اثرونو له مخې چې د موضوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي، د کابل د نسکورېدلو لړ څه ډېر او د نورو یوازې لنډیز وړاندې کوم او بیا د پاچا امان الله په نابریالي توب او له وطن نه د هغه پر وتلو یو څه اوږد بحث کوم.

پاچا امان الله خان اول کوښښ وکړ چې شینواري په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو گټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پیل شوه، په بمبارۍ سره شینواري لا راوپارېدل. پاچا بیا سردار شېر احمد د تنظیمیې رئیس په نامه له پوره اختیارونو سره جلال اباد ته واستاوه چې یاغیان په نظامي قوې او قومي ایله جاري سره ایل کړي. په هماغه وخت کې یې غلام صدیق هم د هغه په خپل وړاندیز جلال اباد ته واستاوه. دی له جلال اباد نه په خپله شینوارو ته ورغی او له شینوارو سره له دوو اونیو خبرو کولو نه وروسته د هغوی له ټولو غوښتنو سره کابل ته ستون شو. دغه غوښتنې چې ملایانو لیکلې وې، د پاچا ټول سمونونه ردول او له وطن نه یې د محمود طرزي د کورنۍ د ټولو غړو ایستل غوښتل.(۹۵)

د منشي علي احمد په نظر غلام صدیق «... د تللو موخه دا وه چې دغه اور ته چې څلېده، پکی ووهي». دی دا هم وایي چې غلام صدیق د مومندو او خوگیاڼیو

د خاصيت په نظر کې نيولو سره هغو ته له حکومتي پوځ نه د وسلو اخيستلو لارې چارې هم وښودلې[۹۶]. فيض محمد لا وايي چې د غلام صديق دوه مخي توب له امله چې د ياغيانو په لاس يې خپل نيول جعل کړل، خو په واقعيت کې دی په خپله د هغو کمپ ته ورغی او ويې هڅول چې پر جلال اباد يرغل وکړي. برۍ د حکومتي قوو په نصيب نه شو، جلال آباد بيا چور شو، حکومتي پوځ تالاترغی او له کابل سره تليفون مزي پرېکړل شول. وضع چې په دغه ډول له کنترول نه ووتله، سردار شير احمد کابل ته وغوښتل شو او پرځای يې والي علي احمد د اعلی رئيس او مطلق مختار په نامه مشرقي ته او محمود ياور له يوه پوځ او ډېرو سپکو او درنو وسلو او ماشين ګڼو سره د ډسمبر په پای کې جګدلک ته واستول شو.

والي علي احمد د لويناب خوشدل بارکزي تره زوی او د پاچا امان الله دنيايي زوی او اوښی و. دی په دې بريالی شو چې ياغيان ارام کړي او سريله شينواري د نغدو او نورو سوغاتونو په ورکولو سره د امير اطاعت ته وبولي، خو دا هاغه وخت و چې پاچا امان الله واکمني پرې ايښې او کندهار ته تللی و.[۹۷]

يوازې د شينوارو ياغي توب او په کابل کې د پوځ لږوالی نه و چې حبيب الله کلکانی يې د کابل نيولو ته وهڅاوه، په بېل ډول او د بېلو موخو له پاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او نورو لمسونونو، د لوړو حکومتي مامورانو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بې فکره اعدامولو حکمونو هم د سقا زوی په برې کې سملاسي رول ولوباوه.

حبيب الله کلکاني اول په قلعه مراد بيک کې د محمد ولي نوکري کوله چې هغه په اصل کې د اعدام شوي مېرزا محمد حسين مستوفي ضبط شوی جايداد و. حبيب الله بيا په قطعه نمونه کې له يو نيم کال خدمت کولو نه وروسته له خپل

ټوپک سره پېښور ته وتښتېده او هلته يې د سماوار يو دکان ګوټی چلاوه. بیا پاړه چینار ته لاړ او هلته يې يو نيم کال د غلا په تور په بند کې تېر کړ. له بند نه په خلاصېدو سره يې د خوست په خپل سر کېدو سره له منګلو سره برخه واخیستله او يو څو هغه حکومتي عسکر يې ووژل چې په نيولو يې مامور شوی و. بيا يې په کوهدامن او کوهستان کې داړه ماری ته ملا وتړله، له غريبانو سره يې خواخوږي لرله او له شتمنو لارويو او حکومتي مامورانو سره يې پوره بې رحمي کوله.[۹۸]

غبار پېښور ته د حبیب الله ورتګ په ۱۹۲۷ کې او بېرته راتګ يې په ۱۹۲۸ کې ښيي. په هر حال په کوهدامن او کوهستان کې د ده په سروالۍ او د چاریکارو د سيد حسين او د سرای خوجه ملک محسن په ګډون د داړه مارو دغسې يوه ډله فعاله وه چې ټول غړي يې د ۲۴ کسانو په شاوخوا کې وو. دوی درې کاله (۱۹۲۴ – ۱۹۲۷) په غرو کې اوسېدل. د ورځې به يې داړې اچولې او د شپې به غرو ته ختل[۹۹]. د پاچا د سفر پر مهال د قلعه مراد بيک شاوخوا خلکو له محمد ولي نه چې قلعه مراد بيک نه يې يو وخت د حبیب الله شفاعت وغوښته او ورته يې وويل چې هغه له داړه ماری نه لاس اخيستلی او د هغه (محمد ولي) تعلقداران دېته حاضر دي چې ضمانت يې وکړي. محمد ولي په دغه وخت کې چې پاچا نايب و، له هغو سره ومنله چې هغه کولی شي د شپې په تياره کې ورسره وګوري. هغه همدغسې وکړل. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:

«محمد ولي حبیب الله ته وويل چې که دی حتی هغه وبښي هم امان الله به يې ژوندی پرې نه ږدي. محمد ولي وعده ورکړه چې ورسره به مرسته وکړي، خو چې هغه، هغه څه وکړي چې هغه يې ورته وايي. حبیب الله هوکه وکړه او له

هغه وروسته یې په قلعه مراد بیک کې له محمد ولي سره په پټه لیدل او هم وسلې او هم پیسې یې ترې نه تر لاسه کولې». [۱۰۰]

خو غبار د هزاره بهسودو د میر غلام حسن له خولې نه وایي چې دا والي علي احمد و چې حبیب الله او سید حسین یې د راتلونکو عملیاتو له پاره هغه وخت هڅولي وو چې دی کوهدامن ته د تحقیق کولو له پاره تللی و[۱۰۱]. په هر حال محمد ولي، غلام صدیق، والي علي احمد او د دوی په شان نور حکومتي لوړ کسان به وي چې د هغو په هکله د امان الله لور هندیه وایي چې ((چیزیکه بسیار غم بزرگ بود، این بود که کسانیکه میگفتند دوست هستیم ... انها دوست نبودند)).

په هر حال، حبیب الله او نور داړه ماران په داړه مارۍ کې تر دې حده پر مخ ولاړل چې د چاریکارو حاکم غلام غوث او یو علاقه دار یې هم ووژل. حکومت د سورو او پلیو یو پوځ له توپونو سره د هغوی د نیولو له پاره واستاوه، خو پوځ په خپل مقصد ونه رسېد. حکومت بیا احمد علي لودي چې پخوا د کوهدامن حاکم او دغه وخت کابل ښاروال و، کاپیسا او پروان ته د تنظیمې رئیس په توګه واستاوه. هغه هغسې چې له شینوارو سره لومړی د خبرو لار نیولې وه، له هغو سره هم د خبرو لار ونیوله. احمد علي له جبل السراج نه حبیب الله او سید حسین ته (ملک محسن له یو څو نورو ملګرو سره په کابل کې بندي و) په همدغې روحیې سره پیغام واستاوه. «هغو ته یې د شخصي خوندي توب ضمانتونه ورکړل او په قرآن مجید باندې یې هغه په لوړې کولو سره تائید کړ، دواړو ته یې د نایب سالارۍ وعدې ورکړې او هر یوه ته یې درې زره نغدې روپۍ او له کارتوسو سره اووه واړه ټوپکونه هر یوه ته چې له دوی سره یې لوټماري کوله، وبښل. [۱۰۳]

د پاچا روایت له دې نه یو څه توپیر لري، هغه وايي چې:

«ما علي احمد ته حکم ورکړ چې دغه دوه کسان خپل ځای ته وبولي او معلومه کړي چې دوی په خپل لوظ کې رښتیني دي یا نه دي. دغو دوو[حبیب الله او سید حسین] له خپلو پنځوسو داړه مارو ملګرو سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص سره لوړه وکړه چې له پخوانیو جنایتونو نه یې لاس اخیستی او غوښتل یې چې وسلې ورته ورکړلې شي او ضبط شوي جایدادونه یې ورته بېرته ورکړل شي. احمد علي جان ماته وویل چې دوی په خپلې توبې کې رښتیني دي. ما دوی ته ... یو نیم سل ټوپکونه ورکړل او څنګه چې د دوی جایدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو، د هغه پر ځای مو دېرش زره روپۍ ورکړلې. دوی له دغو وسلو او پیسو نه په کار اخیستلو سره پر کابل حمله وکړه. دغه خلک د غولولو له پاره له قرآن مجید نه یوازې د یوې وسیلې په توګه کار اخلي او زه پر دې پوره باور لرم چې زموږ سپېڅلی کتاب به له دوی نه بدل واخلي». (۱۰۴)

پاچا دا هم وايي چې حبیب الله او سید حسین د شینوارو د باغي توب په اورېدلو سره علي احمد ته د خدمت کولو له پاره تللي وو، په دې شرط چې دوی وبښل شي. په هر حال دوی تر بښل کېدو وروسته د کابل تګ ته تیاری وښود. خو حبیب الله له پاچا نه په اندیښنې کې و او شاید د محمد ولي خبرې یې په زړه کې وې؛ نو چېرته د کابل په لار کې له کوم تیلیفون نه د تنظیمې رئیس علي احمد په نامه له پاچا سره وغږېد چې د ځان په اړه د هغه په نیت پوه شي. په تیلیفون کې یې ورته وویل چې ما د سقاو له زوی سره موافقه کړې او هغه مې په لاس کې دی. څه غواړې چې ورسره یې وکړم؟ پاچا ورته کړه چې ویې وژنه.

حبیب الله بیا پاچا وپوښته چې ما خو له هغه سره د خوندي توب ژمنه کړې، څنګ یې وژلی شم؟ له پاچا نه یې بیا واورېدل چې ربښتیا، هغه له تا سره موافقه کړې، نه له ما سره، ژوندی یې پرې نه ږدې. حبیب الله بیا پاچا ته ځان وښوده سپکې سپورې یې ورته وویلې او لوړه یې وکړه چې زر به پر کابل یرغل وکړي او د امیر کار به کوي.(۱۰۵)

له هغه وروسته حبیب الله او سید حسین له خپلو داړه مارو ملګرو سره جبل السراج تر محاصرې لاندې ونیو. احمد علي دغه ښارګوټی د اتلسو ورځو محاصرې نه وروسته د خپل خوندي توب په مقابل کې د دسمبر په ۱۲مه ورتسلیم کړ. دوی دغو داړه مارو ته د دغه ښارګوټي ټولې حکومتي پیسې له اتلسو ماشین ګڼو او یو نامعلوم شمېر درنو وسلو او یو څه ټوپکو سره ورتسلیم کړې او په خپله بېرته کابل ته لاړل.(۱۰٦)

داړه ماران په دې ډول د ډېرو پیسو او وسلو خاوندان شول، نیت یې وکړ چې پر کابل یرغل وکړي او ایله جاري یې په دغه پلمه چې غواړي د یاغي شینوارو په مقابل کې د حکومت په پلویتوب وجنګېږي، ټولوله. دوی لا د مراد بیګ کلي ته رسېدلي نه وو چې د کابل ځینو نفوذ ناکو حکومتي او ښاري مخورو چې نومونه به یې زر واخلم، دوی نه یوازې پر کابل باندې یرغل کولو ته وهڅول، بلکې د یرغل ډېر ښه وخت یې هم ور وښود.

د جمعې په ورځ د ۱۹۲۸ د ډسمبر په ۱۴مه د دوو زرو مېړو په شاوخوا کې چې دوه سوو یې ټوپکونه او نورو یې سوټي او تبرونه لرل، خرس خانې(خېرخانې) ته نارسېدلي د مراد بېګ په کلي ننوتل. دلته داړه ماران په دې فکر شول چې په جنګ کې د دوی وژل کېدل به بابېزه وي، خو دا چې د شریعت له مخې امیر ولري، نو دوی د جمعې په ورځ د ډسمبر په ۱۴مه حبیب الله له

یوې خطبې نه وروسته امیر وټاکه او د ماسپښین د دریو بجو په شاواخوا کې باغ بالا او د برتانیې سفارت ته ورسېدل. باغ بالا یې ونیو او برتانوي سفارت ته یې ډاډ ورکړ چې دوی به د ملت د مېلمنو په شان په امن کې وي.[۱۰۷]

غبار وايي چې حبیب الله د کلکانو د ملا ویس په کلي کې د «د افغانستان د پاچا» په نوم وپېژندل شو[۱۰۸]. نور نو د فیض محمد په ژبه:

د خاینو وزیرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت[گل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد[د پاچا نایب] او د نورو په دستور چې دمخه یې حبیب الله ته پر کابل د یرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ ورورېاندې کړی و، یاغیان د ارواښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... دا وخت په دغه کور کې د حربیې مدرسه د اسماعیل خاکبیگ او نورو ترکي افسرانو تر څارنې لاندې ځای پر ځای وه. داسې هم یاغیانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي چې هلته د حبیبي ښوونځی د شوکت بیگ ترکي په سروالۍ ځای پر ځای و.

د محمد اکبر خان یو زوی چې د میر بچه په نوم یادېده، د یوې وړې قطعې په قوماندانۍ سخت مقاومت وکړ او دغه سیمه یې د ده افغانان د اوبو تر زیرمه تون پورې وساتله. داسې هم یو ټولگی افسرانو چې د حبیبیې ښوونځي په سهیل ختیځ کې د امیر شېرعلي خان په پارک کې پراته وو، د یاغیانو مخه ونیوله او پرې یې نه ښودل چې زاړه ښار ته ورننوځي. سره له دې هم ټول ښاریان د توپونو او ټوپکونو په ډزو سره سخت وبرېدلي وو، خو د پاچا شخصي ساتونکو سورو او یو څو نورو عسکرو رښتیني جنگ ته ملا وتړله. نور پوځ د یاغي توب په حال کې و، ځکه چې د دوی افسرانو د دوی جیرې

خپلولې. دوی د دغه مشکل پېره پر خپلو افسرانو اچوله، نه پر یاغیانو او چې د ډېرو قومنده ورکړل شوه، ډزې یې د هوا پر لور کولې.

اوس نو شـــور و زوږ او ګډوډي په ټول ښـــار کې خپره وه. امیر چې د خپلو مامورانو له خیانته خبر شـــو، په غوســـه شـــو او امر یې ورکړ چې د کابل په خلکو او پر هغو قومي خلکو دې وسلې وویشلې شي چې ښار ته راغلي او لا جلال اباد ته له شینوارو سره د جنګ له پاره تللي نه وو.

خو د ښار د چاردهي په خلکو او پر ډېرو قومي ډلو د پنځوسو زرو ټوپکو او بیخي ډېرو کارتوســو وېشــلو اغېز ونه کړ، علت یې دا و چې د پاچا د فاســدو وزیرانو او مامورانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لا دا وه چې ځینو وزیرو، منګلو او احمدزیو چې د شینوارو پر ضد جنګ ته راغلي وو، د کابل په اسه مایي غره باندې موقع ونیوله او د امیر پر پوځ یې ډزې پیل کړې.

غلام غوث[میر غوث الدین] د ملک جهانداد احمدزي زوی... له درې سوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلک یې وسله وال کړل او د حکومت پر ضد جګ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و.

امیر چې په دې پوه شـــو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروســـتۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وګرځوله، په وېره کې شو. څلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او سید حسین په کابل باندې دانګلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واړه ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول.

نښتې دولس ورځې او یوولس شپې په پرله پسې ډول روانې وې. کومې وسلې چې په کلوله پشته او باغ بالا کې زېرمه شوې وې، د کوهدامنیو، کوهستانیو او نورو یاغیانو لاس ته ورغلې. د دغو وسلو ډېره برخه چې د امیر عبدالرحمن

خان له وخت نه را په دې خوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنیو یرغل کوونکو په مقابل کې استعمال شي، د تل له پاره له لاسه ووتلې.

حبیب الله د جنګ په حال کې د هوایي بم له امله پر اوږه ټپي شو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو.(۱۰۹)

خو د غبار په وینا «بچه سقاو در زیر اتش توپهای دولت در ان طرف تپه شیرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداوا شد.(۱۱۰)

د حبیب الله په پرشا کېدلو سره نښتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه درېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله چې یاغیان خواره او بې اغېزې کړي. د فیض محمد په وینا حکومتي عسکرو د حبیب الله په هستوګنځي، مراد بیک کلي ډزې کولې او بمونه یې پرې غورځول، خو اثر یې نه کاوه. داسې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شو چې د حبیب الله په سر یې د څلوېښتو زرو روپیو انعام ایښی و. نښتې تر یکشنبې د جنوري تر دیارلسمې پورې روانې وې. امان الله له منظم پوځ، قومي واحدونو او د کابل او چاردهي خلکو نه وېرېده چې له حکومت نه خپه وو.

د هغه له پاره دا هم ناراموونکې وه چې په زرګونو ټوپک او توپونه وېشل شوي وو. بې له دې چې اثر وکړي او پیلوټانو نه شو کولی چې د دښمن پر مهمو ځایونو غوځوونکي وارونه وکړي؛ نو امیر اوس پر خپل قابلیت چې بریالی شي، عقیده له لاسه ورکړې وه او په دې ډول یې د حبیب الله د بریالیتوب له پاره ډګر برابر کړ.(۱۱۱)

پاچا امان الله د دوشنبې په ورځ د جنوري په ۱۴ مه کال ۱۹۲۹ له پاچایۍ نه لاس واخیست او هغه یې خپل مشر ورور، عنایت الله ته وسپارله او په خپله د

سهار په نهو بجو له پنځو موټرو سره د کندهار په لور روان شو. له محمود طرزي، غلام صدیق څرخي، د دربار وزیر محمد یعقوب، د کورنیو چارو وزارت مرستیال عبدالاحد او شپږو شخصي ساتونکو سره یوځای، زر هم له ځان سر یووړل چې ټول ارزښت یې لس میلیون روپۍ کېده.
پاچا عنایت الله د ورځې په یوه بجه په داسې حال کې چې د خبرخانې په کوتل کې لانښتې روانې وې، د کابل ځینې مخور، پوځي استازي او قومي کسان د دلکشاه په ماڼۍ کې د بیعت منلو له پاره وبلل. هغو ته د پاچا امان الله د ګوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بیعت لوړې پر ځای شوې.
نور د فیض په ژبه:
عنایت الله هغه بې وجدانه، رذیل د شوربازار حضرت ګل اغا مجددي، محمد عثمان او دوه یا نور د دروغو ملایان چې په خپله د یاغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شریرو جانیانو حبیب الله او سید حسین سره وګوري. داسې یې هم د هغو په لاس هغوی ته یوه لیکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې کافر ګاڼه، ګوښه شوی او پر ځای د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی یم چې تاسې هم ما «ریښتینی مسلمان» ګڼئ، نو د جنګ له پاره ټول دلیلونه له منځه وړل شوي دي. که تاسې په ریښتیا د ریښتین توب له پاره جنګېدلي یئ، نه د مسلمانانو تر منځ د دښمنۍ لپاره؛ نو بیا لازمه ده چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امیر صلاحیت ومنئ.[۱۱۲]
هئیات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدو او د عنایت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل چې په ستراتیجیکي ځایونو کې ځای پر ځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې یې خبر کړل چې دوی حبیب الله او سید حسین سره د خبرو کولو له پاره روان دي. د

دوی په سپاربښتنې ډېرو عسکرو خپل ځایونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. یوازې لږ شمېر پر ځای پاتې شول چې د وضعې په رښتیني حال ځان خبر کړي.

هئیات حبیب الله او سید حسین ته په رسېدلو سره د نوي پاچا پیغام ور ورساوه، خو هغوی د پاچا د پیغام او د خپل رسمي مقصد پر خلاف په خپله حبیب الله د پاچا کېدلو له پاره وهڅاوه او ورته یې وویل چې دی د پاچایۍ مستحق دی، نه عنایت الله. په دغه عجب دلیل چې «د دغه حقیقت په نظر کې نیولو سره چې حبیب الله د رجب په لومړۍ [۱۹۲۸، جنوري، ۱۴] سره سمون کوي، نو ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږي. که عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه کړه به د شریعت له مخې ناروا وي.[۱۱۳]

حبیب الله او سید حسین د هیئت د دغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې یې هغه وسلې چې دمخه یې پرې ایښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ویشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنیانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل. د چاریار نارې سورې یې پورته کړې او هوایي ډزې یې وکړې. د ښار خلک لا دمخه د امان الله پر ضد متمایل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خیست چې هغو ته ورکړلې شوې وې، نو د حبیب الله ملګرو او سید حسین ښار په قبضه کې ونیوه، حبیب الله د عنایت الله له هیئت سره چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو، د باغ بالا قصر ته وختل. سید حسین چې ښار ارام وموند هم له هغو سره یو ځای شو. عنایت الله د خپلې پاچایۍ په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزیران په ارګ کې ایسار وموندل. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پېنځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاریان د شاه زي حیات الله او محمد کبیر او نورو

سردارانو په ګډون چې یوه ورځ دمخه یې عنایت الله ته د بیعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالا کې د حبیب الله سلام ته لاړل او وروسته له هغه چې هغه یې له خپل رښتین توب نه ډاډه کړ او د واکمنېدو مبارکي یې ورته وویله، کورونو ته ستانه شول.

په دې ډول په ښار کې، په یوه وخت کې دوه پاچایان ځای پر ځای وو. یو نالوستی داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. یو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکارۍ وې چې دوی یې را دمخه کړي وو، خو داړه مار په یرغلیز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستی هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سردار محمد عثمان او نور خاینو وزیرانو او د هغوی غوړه مالو ملګرو هغه د حبیب الله په اړه له خپلو نظریو نه خبر کړ. دوی په دغه کار سره هغه ووېراوه او د تخت له دفاع نه یې د هغه اراده ولړزوله، البته که لرله یې.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱٦ مه په داسې حال کې چې د کوهدامنیو او امان الله د پلویانو ترمېنځ نښتې لا هم روانې وې او اتیا بهسودي هزاره ګانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځینو لویانو لکه د شورا سروال شیر احمد، د پوهنې وزیر فیض محمد، د سوداګرۍ پخوانی وزیر عبدالهادي، د مالیاتو وزیر میر هاشم، د امیرعبدالرحمن زامنو (سردار امین الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو یو شمېر مرستیالانو او د دولتي څانګو سروالانو د حبیب الله تابعیت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالا ته لاړل او حبیب الله ته یې بیعت وکړ.

نښتې غلې شوې، د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او یو څو وزیرانو کوښښ وکړ چې عنایت الله وهڅوي چې واکمني پرېږدي او ارګ خوشې کړي.

عنایت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبیب الله د شور بازار حضرت له یو فرمان سره عنایت الله ته واستاوه چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت کوي. عنایت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷ مه له درېیو ورځو تش په نامه پاچایي نه وروسته حبیب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

زما ورور حبیب الله، ټولو ته څرګنده ده چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړینې نه وروسته مې هیڅکله د تخت د ګټلو له پاره هېله نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه یوازې د لویانو په ټینګار ومنم چې هغوی په تخت باندې زما کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پیاوړي توب سره تړلی وګاڼه؛ خو اوس چې زه وینم د مسلمانانو وینې تویېږي، پرېکړه مې وکړه چې د افغان امارت له پاره له خپلې دعوا نه تېر شم او د نورو صاف زړو مسلمانانو په شان تاسو ته خپل بیعت درکړم. نن ورځ په ارګ کې له ما سره لاندې مسلمانانو ژمنه کړې ده. په دغې لیکنې کې د شلو حکومتي کسانو نومونه دي چې په هغو کې د محمد ولي او عبدالعزیز نومونه هم شته. عنایت الله د لیک په دوام حبیب الله ته خپل بیعت په لاندې شرطونو سره ورکوي:

لومړی دا چې ماته، زما کورنۍ ته او زما پراخې شوې کورنۍ ته او د پورته نوموړو کسانو او د ارګ ټولو افسرانو او عسکرو ته دې حتماً د خوندي توب ضمانت وي.

دوهمه دا چې زه او زما کورنۍ یا کندهار یا بهر ته تلونکي یو. غواړم کندهار ته د تګ له پاره باید یوه الوتکه زما په خدمت کې وي.

درېیمه دا چې زه غواړم محمد ولي خان، عبدالعزیز خان او احمد علي خان ته اجازه وي، که غواړي له خپلو کورنیو سره د باندې ولاړ شي.

څلورمه دا چې له نن نه د يوې مياشتې په بهير کې هر هغه لوړ رتبه مامور ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنيو سره د باندې ولاړ شي.

پنځمه دا، تر هغو چې زما له پاره الوتکه راځي، زه په ارګ کې اوسم.(۱۱۴)

د جنورۍ په اتلسمه د جمعې په ورځ د حبيب الله په غوښتنه دوه برتانوي الوتکې د کابل په هوايي ډګر کې ښکته شوې. په هغو کې د دربيو ورځو پاچا، د هغه کورنۍ، دوه خپلوان يې، د حرب له پخواني وزير عبدالعزيز او احمد علي خان سره د پېښور په لور ولاړل. دوی بيا له هغه ځايه په ريل کې چمن او له چمن نه په موټرو کې په کندهار کې له امان الله سره يو ځای شول.

په دې ډول د ضـــيايي کورنۍ چې نيمه پېړۍ د مخـه د امير عبدالرحمن په کوښــښ سره واکمنۍ ته رســېدلې وه، له واک نه ولوېده او واکمني په معاصر افغانستان کې يو کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله چې ځان يې امير حبيب الله د دين خادم په نامه ياد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنايت الله په رسېدلو سره بېرته په غورځنګ شو، په دغه نيت چې له لاسه تللې واکمني بېرته خپله کړي، لکه چې امير شيرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله د مخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاسه تللې پاچايي بېرته ګټلې وه؛ خو امان الله د امير شيرعلي پر خلاف په خپلو کوښښونو کې بريالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د ليکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي په توګه تر غزني پورې د امان الله مارش په دقيق او اوږد ډول ليکلی، د دغه مارش لنډيز وړاندې کوم.

امان الله په کندهار کې په يوې سترې غونډې کې بيا د پاچا په توګه وپېژندل شو؛ خو هلته يې نوی حکومت جوړ کړ او هرې خوا ته يې فرمانونه واستول او خلک يې د حبيب الله پرځولو ته وبلل. د حرب وزير عبدالعزيز او عبدالاحد مايار

په کوښښونو سره امان الله وکولی شول د مارچ په میاشت کې له لږو ډېر څلور زره قومي خلکو او پېنځه سوه منظم پوځ سره د کابل په نیت روان شي. د دغه مارش په مقابل کې په قلات او مقر کې د سقاویانو له خوا مقاومت شو. په مقر کې حتی د محمد اکرم په نامه یوه محمدزي غونډ مشر هم د سقاو زوی په پلوۍ نابریالی مقاومت وکړ.
له دې سره سره مارش تر غزني پورې بې له غټ مقاومته ورسېد. په مقر کې جاغوري هزارګان او وروسته د بهسودو، مالستان، جاغوري او نورو ځایونو نه څه باندې شپږ زره هزاره مېړونه د ملاتړ په توګه د پاچا امان الله کمپ ته ورسېدل، خو د دوی راتګ د غلزیو خېلونه لکه اندړ، سلیمان خېل او ترکي لا وپارول او د غزني سقاوي حاکم محمد کریم په دغو قومونو کې د ګرځېدلو په وخت کې دغسې تبلیغ کاوه چې که امان الله په رښتیا کافر نه وای، هزاره ګان به یې چې د دوی پخواني دښمنان دي، نه وای غوښتي او د دوی شته والی یوازې دغه مانا لري چې هغه د غیر افغانانو له خوا د افغانانو خپل دي. د دغې ډنډورې اغېزه سملاسي وه. په داسې حال کې چې د مخه یوازې شل په سلو کې د امان الله مخالف وو، اوس یې ټول مخالف شول.[۱۱۵]
په داسې حال کې چې د سقاوي پوځ سپاه سالار پردل خان دننه د غزني په ښار کې وو، امان الله په ښار باندې د یرغل حکم وکړ او هزاره ګان یې شاته د ساتنې له پاره وګمارل. وروسته دوی هم د پاچا امان الله په حکم په ښار یرغل یوړ. له مقابلې خوا سلیمان خېلو، اندړو، تره کو، دوتنیو او تاجکانو په غزني کې د پاچا په پوځ حملې پیل کړې. د ښتو په پیل کې برې د پاچا د پوځ په ګټه و، خو ښتې پسې اوږدې شوې او یو شمېر کندهاري او هراتي عسکر وتښتېدل او هزاره مېړونو اغېزمن کار ونه کړای شو.

د پاچا پیسې او وسلې هم مخ په خلاصېدو وې او عسکرو ته خواړه رسول او تنخوا ورکول هم سخت شوي وو. په دغو ټولو سربېره د غزني د شاوخوا له زېړو سیمو سره د پوځ نااشنایي ګرانه تمامېده. د دوی ټولو نتیجه دا شوه چې پاچا امان الله معنویات بایلي. امان الله هم عصبي او په وېره کې شو. خپل دوه مشاورین محمد یعقوب (د دربار وزیر) او محمد حسن جان (د پاچا اوښی) یې وغوښتل او له هغوی سره په پټه جرګه شو. هغه ته د هغو مصلحت دا و چې له غزني نه په منظم ډول په شا شي او افغانستان پرېږدي. دوی د خپل مصلحت په ملاتړ وویل چې ټول افغان ملت په څرګند ډول د هغه پر ضد دی.

دوی د شپې له خوا د کندهاریو او هراتیو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دلیل یې راوړ، څنګه چې دغو ناپوهو احمقانو د ستاسې اعلحضرت د لسو کالونو خدمت درناوی ونه کړ، تاسې باید افغانستان پرېږدئ او که تاسې اعلحضرت (بیا) پاچا شئ، څه ګټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره ګډه وډه ده او شتمني یې هم ضایع شوې ده.

له هغه وروسته پاچا کندهاري خانان، بیرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرګه کړل او د تللو تجویز یې ور وړاندې کړ. د کندهاریو معنویات دومره ضعیف شوي وو چې هغو ټولو رضایت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او یې ویل چې وردګو له سقاویانو نه ډېر مهمات تر لاسه کړي. هغه وړاندیز وکړ چې څه وخت چې پوځ په وردګو کې وي د هغوی ټول لګښت به ورکړي او د وردګو له لارې دې په کابل باندې یرغل وشي. عبدالاحد هغه یوازینی کس و چې د پاچا له وتلو سره یې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو.[۱۱۶]

پاچا امان الله بیا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر وکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاویان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبیب الله له پاره د

عبد الرحیم کوهســتاني له خوا ونیول شــو. امان الله د مۍ په میاشــت کې له کندهار نه د چمن په لار هندوســتان او له هغه ځایه د ایټالیې مرکز روم ته لاړ او هلته یې پاتې عمر تېر کړ. په ۱۹۶۱ کال کې د اویا کلونو په منګ مړ شـو او مړی یې د هغه د وصیت له مخې افغانستان ته راوړل شـو او په جلال اباد کې د خپل پلار د قبر تر څنګ خاورو ته وسپارل شو.

اوس د دې وخت را رسېدلی چې پر پاچا امان الله او د هغه پر واکمنۍ بحث وکړم او لیکنه پای ته ورسوم.

★★★

پایلیک

په معاصر افغانستان کې پاچا امان الله یوازینی واکمن دی چې د عمومو په فشار سره له وطن نه د تل له پاره ووت، ټول سمونونه یې په ټپه ودرول شول، اساسي قانون یې لغوه شو، ټول دولتي نظام یې نسکور شو او د ناکرارۍ یوه نوې دوره پیل شوه. ټولنه په دغو ټولو پېښو سره په ژور ډول زیانمنه شوه او افغانستان د تمدن له کاروان نه کلونه وروسته ولوېد. دا په واقع کې یوه ملي غمېزه وه. پوښتنه دا ده چې ولې دغسې وشول او کومو کسانو او ډلو د دغې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟

داسې ویل به ساده ګي وي او لکه څنګه چې کله کله اورېدل کېږي چې دا ټول په خپله د امان الله له امله وو، که داسې وای د هغه په وتلو سره به ارامي راغلې او نور ژوند به یقیني شوی وای او سمونونه به یې په راتلونکي کې له سره نیول شوي نه وای.

په دې کې شک نه شته چې د پاچا ځیني سمونونه بې ځایه وو؛ خو ډېر یې په تېره د پوهنې او صناعتي کولو سمونونه، بنسټیز او ضروري وو. دومره وو چې ټول یې په ګړندۍ توګه او په زور او ځینې یې لا په ننداره ییز ډول پلي کېدل. په اصل کې ټولو سمونونو لږ یا ډېر د ټولنې نفوذناکې ډلې اغېزمنولې، لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملایان، قاضیان، روحاني پیران او محمدزي سرداران.

دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د سمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښت سره د پوهنې او روغتیایي اسانتیاوو د برابرولو، د دفتري ادارو د

زياتولو، د سفارتونو د چلولو، د نويو مامورانو او د باندنيو متخصصانو د استخدام، د نويو ودانيو د جوړلو او نظامي وسلو د پېرودلو له امله حکومتي لګښتونه دومره ډېر شوي وو چې په دولتي عايداتو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګريزانو هغه پيسې هم درولې وې چې افغانستان ته يې په اصل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه وروسته ورکولې.

په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شو چې د ځمکو ماليات څو وارې ډېر کړي، د ډلو او کسانو عنعنوي مادي امتيازونه کټ کړي او افسران وهڅوي چې له خپلو څو مياشتو معاش نه حکومت ته د بسپنې ورکولو په نامه تېر شي. دا ټول په دغسې حال کې چې د ملکي مامورانو او نظامي افسرانو معاشونو په اصل کې د هغو د کورنيو لګښتونه پوره کولی نه شول؛ نو نظامي افسرانو د عسکرو له جېرې، معاش او د ملکي مامورانو له دولتي پرو او خلکو نه ناوړه ګټې تر لاسه کولې؛ خو په هغه وخت کې د ټولو ليکنو له مخې له هغو نه نارضايت عام و؛ نو دا به بې ځايه نه وي چې په دغو دليلونو او داسې هم په ځينو پاروونکو سمونونو سره د پوهنې له منسوبانو او له ويښو ښځو نه پرته د ټولنې نفوذمنې ډلې او هم ملکي او نظامي افسران لږ و ډېر ټول په بالقوه ډول ناراضه وو.

البته په دوی کې هغوی په تېره مشروطه غوښتونکي چې په حکومتي چارو نوي ګمارل شوي وو او هغو چې له خپلو رسمي مقامونو نه يې ناوړې ګټنې کولې، له موجودې وضع څخه راضي وو؛ خو په هغې ازادې فضا کې چې پاچا امان الله واقعي کړې وه، د شکايت غږونه لوړ او عام وو.

په افغانستان کې چې هر وخت له اوږدې خپه کوونکې دورې نه وروسته ازداي واقعي شوې، شکايتونه عام شوي او حتی بې مسئوليته غږونه پورته شوي دي، خو نارضايت که عام هم وي، د دولتي نظام دنسکورېدلو سبب کېدلی نه شي، دومره چې د هغه چلوونکي په تېره د سر چلوونکي يې په ترکيب کې سره همغاړي، په موخه کې سره يو موټي او په هوډ کې ټينګ او پر نياو ولاړ وي. د پاچا امان الله د نظام د سرچلوونکي دغسې نه وو او نظامي قوه يې هم وړه وه.

داړه مارو چې کابل تر فشـار لاندې ونيوه او پاچا امان الله چې کابل پرېښـود، اصلي علت يې دا و چې نظامي پوځ له کابل نه اغېزمنه دفاع ونکړه، يا يې دفاع کولی نه شوه.

لکه چې د مخه مې ويلي، پاچا امان الله د پوره خپلواکۍ تر ګټلو وروسته خپل پوځ د پلار او نيکه له پوځونو نه ډېر کم کړی و، په دغه خام فکر چې افغانستان ته له باندې نه خطر متوجه نه دی او اوس د قلم وخت دی، نه د تورې. دا چې د افغانستان پوځ د ده په وخت کې د لومړي ځل له پاره د ۱۱ جنګي الوتکو په لرلو سره د فضايي قوې خاوند شوی و، شايد د هغه په دغه فکر باندې هم اغېزه لرلې وي. په هغو سربېره حتی دغه کم شوی پوځ هم د محمد ولي په لاس هغه وخت چې د حرب وزير و او وروسته د شينوارو په ياغي توب سره، نور هم خراب شو. د محمد ولي د رول په هکله چې د جمهوري غوښتونکو د ډلې د مشر په توګه يې ځان ته خاصه اجنډا لرله، منشي علي احمد ليکي چې:

د حرب په وزارت کې د محمد ولي د ښـي لاس سـړی (د هغه مرسـتيال) حبيب الله و. محمد ولي په هغه پوره ډاډه و. ورو ورو (د حرب د پخواني وزير محمد نادر) ټول اعتباري کسان پر هغو کسانو بدل شول چې دوی غوره کړي وو.

د پوځ شمېر د بودیجې له لارې کم شو او زېرمه شوې پیسې پوځ ته د څېزونو په اخیستلو ولګېدلې. پیرودنې د فاسدو مامورانو په وسېله وشوې چې په نتیجه کې محمد ولي او حبیب الله دواړو خپل جیبونه ډک کړل.
د دې له پاره چې حکومت کمزوری شي، که څه وخت انقلاب پېښېږي؛ نو پوځ به هم ناراضه او هم ناتوان شوی وي، له همدې امله محمد ولي پر همدغه فکر عمل وکړ. ولایتي چوڼۍ په خپله د ولایت له کسانو نه په پچې سره جوړې شوې. دوی ته غله کله کله پوره ورکول کېده. افسرانو هغه خپلوله او عسکرو ته یې دومره ورکوله چې پرې ژوندي وي، نو په دې ډول یو عسکر چې وږی و، په داسې حالت کې به نه و چې خپلې کورنۍ ته نفقه پیدا کړي، د هغه کورنۍ به اړ کېده چې ګدایي وکړي.[۱۱۷]
دغه لړ شوي او ابتر شوي پوځ د شینوارو په یاغي کېدو سره نوره هم صدمه ولیدله. له دې سره سره د غبار په وینا د کابل له دفاع نه لړ څه د مخه «... تقریباً دوازده هزار عسکر غیر منظم و منظم در سرتاسر خط کوتل خیرخانه وغیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعي کاپیسا و پروان محتمل گردید.»[۱۱۸]
خو له هغو نه په اغېزمنه توګه کار وانه خیستل شو. همدارنګه د غبار په وینا د پغمان او لوګر له رضاکارو نه هم کار وانه خیستل شو. د کابل او چاردهي پر خلکو د وسلو وېشلو هم ګټه ونه کړه او هغه قومي ملېشاوې چې د شینوارو د ځپلو له پاره لا هم په کابل کې وې، یا خورې شوې یا یې خپل ټوپکونه په حکومتي عسکرو تش کړل.
د کابل په دفاع کې د فیض محمد په وینا « ... یوازې د امیر سورو ساتونکو (پاچایي رسالې) او یو څه نورو عسکرو د زړه نه جنګ وکړ، نور پوځ د بغاوت په حال کې و.[۱۱۹] غبار لا وايي چې « ... اختلال دستګاه ادراه ... بجایی که

دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد، وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس». [۱۲۰] خو غبار په عين حال کې په ارگ کې د دوو زرو عسکرو له شته والي نه هم غږېږي. [۱۲۱]
فيض محمد د داړه مارو دغه لاس بری عمومي نارضايت او د حکومتي مامورانو او حضرتانو په رول کې ويني، په داسې حال کې چې غبار يې په « ... فقدان مرکز عالی سوق و اداره با سبوتاژ دستهای مخفی در داخل دستگاه دولت» [۱۲۲] کې ويني.
پر عمومي نارضايت مې کافي بحث کړی اوس به د لوړې اغېزمنې قوماندانۍ په نشتوالي، سبوتاژ، حکومتي لوړو کسانو، ملايانو او حضرتانو وغږېږم چې د نظام په نسکورولو کې يې په ډېر حساس وخت کې ټاکونکی رول ولوباوه.
په حکومتي لوړو کسانو کې په خپله پاچا د ټولو په سر کې و چې د يوه انقلابي مصلح په توگه يې غوښتل د ټولنې ځينې اړيکې په خپل فکر سمې او دولتي نظام عصري کړي او ولس د عصري مدنيت او د پرمختگ په کرښې باندې روان کړي.
پاچا امان الله د نورو مصلحانو په شان د خپلې ټولنې موجود حال ته په انتقادي سترگه کتل. پروگرام يې دا شو چې ټولنه او نظام د نظامنامو په ايستلو او د هغو په پلي کولو سره اصلاح کړي. د ډاکټر محمد هاشم کمالي په نظر د نظامنامو سمونونو چې د پاچا امان الله په دورې کې و ايستل شول، تر يوه حده پورې د نونسمې پېړۍ د وروستيو کلونو د ترکيې تنظيماتو له سمونونو نه متاثر او په ځينو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکيې له مشر اتاترک سره تماس ټينگ کړ او ترکي مشاوران يې استخدام کړل چې هغو د نظامنامو په ايستلو کې لوی رول ولوباوه. [۱۲۳]

په داسې حال کې چې ترکيي تنظيمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنۍ په اوله درجه نظام د پياوړي کېدو او وروستۍ د نظام او ټولنې د اصلاح په هکله و. د دواړو ترمېنځ بل غټ توپير دا و چې تنظيمات له ۱۸۳۹ نه تر ۱۸۷٦ پورې په وار وار ايستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وايستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او اداري اصلاح په ماهيت کې يوه روانه پروسه ده يا بايد وي.

د پاچا د اوښې محمد حسن له خولې نه ويل شوي چې اتاترک امان الله ته وويل چې که قوي نظامي قوه ونه لرې، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ؛ خو د خپلو پروګرامونو د پر مخ بيولو له پاره يې ډېر ترکي متخصصان وګمارل. ترکيه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقيقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې يو ملکي فرد و، د اتاترک پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهميت قايل نه و، سره له دې چې د زيېږو افغانانو او د يوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ور په غاړه وه؛ نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه د ټولنې مدني کولو او د سياسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازادۍ نه برخمن او له تبعيض او امتياز نه پاک وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابرۍ ټينګ و چې په کندهار کې يې خلکو ته وويل چې «خودم گاهی خوش ندارم که محض برای ابادی یک شهر غلجایی و دارنی را بهم بیاندازم و بلحاظ قومیت و شخصیت ملت عزیزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شدیدی بین شان تولید کنم.[۱۲۴]

د غلامۍ له کړۍ نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښــې غټه موضــوع وه. د هغه لور هندیه په خپلې خاصــې فارسي کې له ښــاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وایي چې «برای بابه جانم چیزی که زیادتر ســبب خوشــحالی او شــده ... ازاد کردن غلامان بود. همان شــب همان روزیکه دســتور داده شــد که غلامان ازاد هستند تمام آن شب آتشبازی شد... و این همه برای بابه جانم یک یادگار عمیق ماند. خودش خوش بود از این کارش. »[۱۲۵] پاچا امان الله د اغېزمنو ډلو او کسانو امتیازونه په دغه فکر له مېنځه یووړل چې «خودم هیچ نوع امتیاز و افتراقی در بین افغان های مملکت خود مناسب نمی بینم».[۱۲۶] د ده په نظر د افغانســتان هر تبعه افغان یو حقوقي او ســیاسي واحد و «هر کسیکه در افغانستان سکونت دارد و از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صــنعت و خدمتیکه میکند، تماماً افغانان گفته میشــوند.[۱۲۷] داســې هم نه وه چې د ده د برابرۍ مفکوره تش د کاغذ د مخ توري وي. لکه چې د مخه مې راوړي د غبار په وینا: «روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود».

د پاچا امان الله په څه لږ لس کلنې دورې کې هېڅ افغان د سیاسي نظر د څرګندولو له امله بندي شوی نه دی. دا چې په هغه وخت کې سیاسي ډلې له افراطي مفکورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ برکت و. پاچا امان الله د یوه پاک زړي واکمن په توګه د جاسوسۍ له څانګې نه کار وانه خیست. ښځو ته د ځینو اساسي حقونو په منلو سره پاچا د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل مهم ګام پورته کړ. د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل اساسي ګام د پوهنې عامول وو چې د پاچا د دغه نظر له مخې واخیستل شو چې «باید کوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد، اگر چه مسلمان باشد یا

هندو و یا دیگر کسی باشد.» (۱۲۷) ده له پوهې، پوهنې او فن سره دومره لېوالتیا لرله چې په ۱۹۱۴ کال کې یې د محمود طرزي له ثریا نومي لور سره د خپل واده لګښت د یوه ښوونځي د جوړولو له پاره ځانګړی کړ. د هغه وخت یوه ځوان پاچا زوی د دغه عمل اهمیت له دې نه جوتېږي چې حتی د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره ننداره ییز لګښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه، په داسې حال کې چې امیرشیرعلي خان ته پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو له پاره د دغسې دموکرات یا لږ تر لږه تمثیلي نظام شته والی ضروري وي چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړ وي او دوی په اتفاق او مسئولیت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځینې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاقه او نور یې جمهوري غوښتونکي وو. دوی ټولو په ښرګند ډول پاچا ته غوړه مالي کوله؛ خو ځینو یې په کلکه په پټه ورانی کاوه. دا ټکی به ډېر ژر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لویو جرګو له لارې د قانونونو ایستل او د سمونونو پاسول وو. له لویو جرګو نه کار اخیستل ښیي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو یې نه کوله، خو د لویو جرګو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولی یا یې نه غوښتل خلک د هغه په لیکه کې ودرېږي.

د پاچا غټه ماتې دا وه چې هغوی ته چې له زړه یې ورته خدمت کاوه، په سخته کې ورسره ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسې ولس نه وي چې پاچا یې ورته هم په قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومنې، خو د هغه استازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وینا دقیقه وي، د خوست د یاغیتوب په وخت کې د لویې

جرګې د وکیلانو له خوا «کلمه ازادی فردی منحصر به امور شخصی گردید، نه در امور سیاسی و عقیدوی».

پاچا امان الله په شخصي لحاظ له افغان واکمنو نه ځرګند توپیر لاره. په افغان واکمنو کې یوازې ده په افغانستان کې یوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم د ده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه چې د چادري له قید نه یې ځان ازاد کړ او ښځو او پوهنې ته یې خدمتونه وکړل. امان الله او دا، د سراج الاخبار په اداره کې سره اشنا او بیا سره ملګري او مېړه او ښځه او پاچا او ملکه شول. د پاچایۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروستیو میاشتو کې د عالیې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته د دې له پاره په نکاح کړه چې مخالفانو ته وښیي چې دی نور نو د نارینه له پاره یوازې د یوې ښځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سیاسي و او دوام یې ونه کړ؛ خو امان الله په ایټالیې کې له یوې ایټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ایټالیې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچایۍ په وخت کې هم د یوه عادي افغان غوندې ژوند کاوه. د بازار په ګڼه ګوڼه کې به په بدلو جامو کې ګرځېده، د ډوډۍ اخیستلو له پاره به یې په ټېل ماټېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رساوه، د دې له پاره چې د خلکو په حال ځان خبر کړي. داسې یې هم د قومي لویانو په مېنځ کې په حکومت او پاچا نیوکې کولې او له هغو سره به په ګډه د عرض کولو له پاره ارګ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالتېدل او بیا به پاچا هغوی مېلمانه کول؛ خو د دې برعکس هغه د امنیت ګډوډونکو په مقابل کې د نیکه په

څېر بې رحمه و. د هغو د له مېنځ نه وړلو له پاره به يې سم له لاسه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پايلې په نظر کې ونيسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه يې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سايکل په مهارت سره چلول، د ټوپک او توپنگچې په استعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د ټېنس لوبه يې کوله، پيانو يې وهله او يوې يې کوله. د هغه د يوه ستايوال په وينا «در سرای شاهی همیشه نمی نشیند. در فضاهای وسیع کار و گردش میکند. در موتر به هوا خوری تنها میرود».[۱۲۹]

امان الله د ژوند تر پايه پورې کارگر و. په ايټاليې کې يې نجاري او برقيتوب هم کاوه. د هنديې په وينا: «اگر موتر خراب میشد، لباس مستری را میپوشید، زیر موتر میرفت و آن را درست میکرد». د دغسې په کار مېين شخص له پاره د پاچايۍ قدرت نه لوېدل او بيا جلا وطنه کېدل اسان نه وي. هنديه وايي چې پلار يې تر ۳۹ کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و چې «دفعتاً بیکار شد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود». غازی امان الله هم د غازي محمد ايوب په شان شو چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملگرتوب نه په ايټاليې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانگړنه مناقشه او مناظره کول وو، له امامانو او ديني عالمانو سره هم. هغوی ته به يې ويل چې خطبه بايد د خلکو په ژبه وي چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به يې شمله ييز لنگوټۍ په سر او توره په ملا خطبه ويله او په دغسې جوش او احساس سر به يې وعظ کاوه چې اورېدونکي به يې په ژړا کول. په وگړو باندې يې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه چې

حتی څه وخت چې کابل د سقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو د ده زړورتیا کله کله د ماجرا غوښتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اسیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغسې سیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اسلامي کانفدرېشن غوښته چې د بري چانس یې نه و او د ختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سیمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو یې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعیت عملاً ثابت کړی و. نښې ښيي چې محمود طرزي او ترکي پاشایانو دی منځنۍ اسیا ته هڅولی او د هغه برعکس د سردار نصرالله مړینې دی له دغو پښتنو نه لیرې کړی و. هر څه چې وو، پاچا امان الله په دواړو کې ناکام شو.

پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړنه چې نابریالی یې کړ دا وه چې دی ډېر ایډیاپال (Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند او پېښو نه یې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د یوه واکمن له پاره هغه هم د افغان ټینګې سنتي ټولنې واکمن له پاره، حتمي ده چې د خپلې ټولنې په ژوند، پېښو او د خلکو په ارزښتونو او غوښتنو باید واقعاً پوه وي او د هغو په نظر کې نیولو سره سمونیزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او ډاډمنې نظامي قوې په لرلو سره یې په پلي کولو لاس پورې کړي. له دې سره سره ده غوښتل د ټولنې او حتی خلکو هغه نیمګړتیاوې سمې کړي چې د هغه په فکر، پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دې لار کې یې ربړې ګاللې او مخالفتونه یې زغمل. دی په رښتیا یو نوښتګر او غیر عادي افغان واکمن و؛ خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ میاشتني سفر سره دومره بدلون وکړ چې نور یې ممکن په کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخوانی دموکرات او ولسي

واکمن نه و. له ده نه یو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او د دغه فکر له مخې یې حکومت کول پیل کړل چې تخت یا تابوت. د غبار په وینا «وقتیکه شاه برگشت آنمرد گذشته نبود او بسیار خودرای و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه یې که نمود بزودی افغانستان را مستعد یک انفلاق منفی نمود.[۱۳۰] منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرگندوي.
د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپايي مدنیت تر اغېزې لاندې تللی و چې نور یې نو د کرښته افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري چې مطلب یې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتیا هم د ده هغه فکر چې د کابل خلک دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپايانو په شان شي، له هغه نه پرته بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په مقابل کې د جنگ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه دده، تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په ټولنیز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په نسبت ډېر پاروونکي وو. داسې هم په لویه جرگه کې له ملایانو سره د پاچا چلند زیږ او د یوه پاچا له پاره د ملت د استازو په مقابل کې نامناسب و. بیا هم د پاچا د دغو تېروتنو او پاروونکي چلند سره سره فکر نه کېده چې د داړه مارو یوه ډله به د افغانستان پاچايي نسکوره کړي.
د پاچايۍ په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو ، په سر کې د محمد ولي، شور بازار حضرت او نورو سملاسي رول ټاکونکی ثابت شو. لکه چې دمخه مې ویلي د جمهوري غوښتونکو دوو مخکښانو یانې غلام صدیق او محمد ولي

د پروګرام له مخې په پټه د شینوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسولو سره بې امنیتي واقعي کړې او د کابل د نسکورېدو له پاره ډګر هوار کړی و. دا دواړه هغه کسان وو چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښې په نظام کې یې خپلولی نه شول. د دوی د نورو ملګرو نومونه مې دمخه راوړي. شجاع الدوله او د دربار وزیر محمد یعقوب هم د دوی په ډله کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښتونکی و؛ خو هغه د دوی په ډله کې نه و. دوی ټولو د حکومتي لوړو کسانو په توګه په رسمي ډول حکومتي چارې پر مخ بېولې، په پټه یې د جمهوري نظام راوستلو په غرض ورانی کاوه. په دې ډول دوی سربېره پر دې چې د دوه مخو په شان چلند او ژوند کاوه، په دې نه پوهېدل چې که جمهوري نظام بریالی کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټینګېدلی به نه شي. له دوی نه یو هم د دغسې ولسي اعتبار او قوت خاوند نه و چې ولس به یې د مشر په توګه وپېژني او امنیت به ټینګ کړای شي. نو د حیرانۍ خبره نه ده چې د اړوردوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول چې هرې خوا ته وړل کېږي.
د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت وړاندې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزي او یو څو نورو ملایانو د افغانستان د پاچایۍ له پاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.
په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله ربښتیني ملګري لرل، د هغو د سرکسان، نایب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزیر عبدالعزیز او محمود یاور وو چې تر پایه پورې له هغه سره ټینګ

ودرېدل؛ خو دوی سره یو موټی نه وو او په پېښو یې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټولیز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بډې اخیستلو او غرور ښوولو کې نوم ایستلی و. د منشي علي احمد په ژبه د امان الله مامورانو په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجیم بې اعتبار کړی و.(۱۳۱)

په افغانانو کې تر اوسه هم اورېدل کېږي چې د پاچا امان الله نظام د انګریزانو د توطیو په وسیله نسکور شوی. منشي علي احمد په دې اړه وایي چې په خپله په افغانستان کې هغه علتونه چې د انقلاب سبب شول، د افغان مامورانو او درباریانو له خوا د برتانیې حکومت د معاش خورو ملایانو له لارې شوي دي، د دې له پاره چې د افغان ملت پرمختګ شنډ او ټول هغه تجویزونه کفري وګڼل شي چې د دغه ملت د پرمختګ له پاره ګټور وو.(۱۳۲) غبار وایي:

«اینکه ناکامی مرحله دوم ریفورم حکومت امانیه را بعضاً تنها نتیجه مخالفت اقلیت فیودال و روحانی و یا توطیه و مداخلت یک دولت خارجی میدانند، تماماً منطبق با حقیقت نیست».(۱۳۳)

ډاکټر ادمک چې خپل کتاب یې د برتانیې او د هند حکومت د رسمي پاڼو او راپورونو له مخې لیکلی، داسې کومه لیکنه نه ده لیدلې چې انګریزانو به د پاچا امان الله په نسکورولو کې لاس لرلی وي. دی هم وایي چې د امان الله بنسټیزو سمونونو بنسټیز عکس عمل تولید کړ(۱۳۴) تر اوسه پورې دغسې لیکنه تر سترګو شوې نه ده چې د هغې له مخې به د پاچا په نسکورېدو کې د هند حکومت لاس لرلی وي.

د برتانوي هند حکومت او د برتانیې د حکومت سیاست دا نه و چې د امان الله نظام دې نسـکور شي، هغه هم د داړه مارانو له خوا چې په واک کېدو سره به یې افغانستان په حتمي ډول او هندوستان په احتمالي ډول ناارام وي.

کرنیل ټي. ای. لارنس چې د عربستان لارنس په نامه یاد شوی او د لوی جنګ په بهیر کې یې عربان د عثماني امپراتورۍ پر ضد په بري سره لسمولي وو، هم له هندوستان نه وایستل شو. دی د ۱۹۲۸ کال په مۍ کې یانې هغه وخت چې امان الله په سفر بوخت و، د میران شاه په نامه په کراچۍ او میران شاه کې په هوایي قوې کې خدمت کاوه، خو د هند حکومت هغه په کابل کې د برتانیې سفیر همفریز په ټینګه غوښتنه انګلستان ته ولیږه.[۱۳۵] لکه چې دمخه مې ویلي د برتانیې حکومت له امان الله سره منلې وه چې د هغه حکومت ته به ډول عصري توپونه او ټوپک وړیا ورکوي، خو پاچا امان الله پخوا له دې چې دغه وسلې کابل ته ورسیږي، په سمونونو بیا پیل وکړ. البته په دې کې شک نه شته چې د افغانستان او هند حکومت اړیکې د ختیځو پښتنو په سر کړکیچنې وې او احتمال لري چې د هند د حکومت سرحدي مامورانو به د خپلو معاش خورو ملایانو له لارې د پاچا امان الله او ملکې ثریا پر ضد لمسونې کړې وي. که دغه لمسونې په رښتیا شوې وي، هغه به لمسونې وې، نه نظامي عمل. په هر حال په، دې کې شــک نه شـــته چې مذهبي او روحاني ډلو په تېره حضرتانو د پاچا امان الله او د هغه د سمونونو پر ضد د اسلامي شرع په نامه بیخي ډېر تبلیغونه وکړل او وګړي یې د هغو پر ضد د کړو له پاره ولمسول.

د پاچا امان الله په وخت کې د افغانستان ملایان یو ځل بیا هغسې نفوذمن شوي وو لکه د امیر عبدالرحمن له دورې نه دمخه چې وو. افغان ملایان پر افغانستان باندې د انګریزانو له لومړي یرغل نه وورسته ډېر نفوذمن شول، نه یوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښان وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) یرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو کاپرو سره غزاګانو افغانان په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول

ټینګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندویانو د لیکنو له مخې په ټولې اسیا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلک وو. د افغان ملایانو نفوذ د افغان – انګلیس د دوهم جنګ په تېره د میوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول، نفوذمنو ملایانو او سیدانو ته یې هم د وظیفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هیله چې دوی به د دوی د رقیبانو، یاغیانو او باندنیو یرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، له هم دې امله چې ملا کېدل د دینې زده کړې په تصدیق لرلو سره مقید نه وو چې باید وای، هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې یو څو دیني کتابونه یې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو.
نالوستو وګړو ته دوی ټول ملایان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و؛ خو امیر عبدالرحمن د ملایانو قوت مات کړ، اصلي علت یې دا و چې ډېرو د ده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کال کې د غازي محمد ایوب او په ۱۸۸٦ کې د غلزیو په پاڅون کې د ملا عبدالکریم خوا نیولې وه. وروستی د ملا مشک عالم اندړ زوی و. امیر یوازې هغو ملایانو ته د مواجبو ورکول ومنل چې د ملا خوسه په مشرۍ د یوه کمیسیون له خوا په دیني چارو کې په ازموینه کې بریالي کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زیاترو ملایانو پوهه سطحي وه، ډېر یې په ازموینه کې پاتې شول. امیر دا هم ویل چې زما... هغه کسان نه خوښېږي چې د دین په نامه په پاچایي سیاست کې ګوتې وهي.
ملایان د پاچا امان الله تر وخته پورې ببرته له دې امله په قوت کې شول چې د انګریزانو په مقابل کې دوی د ختیځو پښتنو په غزاګانو کې برخه اخیستې وه. تر دې وخته پورې د دیوبند مدرسې نه فارغ ملایان هم افغانستان ته ننوتل.

دغه مدرسه د نولسمې پېړۍ په وروستۍ نیمایي کې په کار لوېدلې وه. لکه چې دمخه مې ویلي وو چې د هغو له مخې په افغانستان کې دیوبندي ملایان د یوه باندني ځواک په لمسه (برتانوي هند) پارونې کولې. غبار هم په خپل کتاب کې د حبیب الله له قوله وایي چې هغه له پاړه چنار نه کوهدامن ته د تګ په لار کې په څو ځایونو کې د ملایانو له خوا د عمل له پاره هڅول شوی و. ملایان البته د پاچا په سمونونو سره پارېدلي وو. دوی له دې نه هم وېرېدل چې پاچا امان الله به د ترکیې د نوي مشر اتاترک په شان وي چې ملایان یې ځپلي او دولت یې سیکولر یا دنیایي کړی و. خو څنګه چې ملایان خواره واره وو او منظم قوت یې هم نه لاره او زیاترو یې د وګړو په سخاوت ژوند کاوه، د دولت په مقابل کې یې عمل نه شو کولی، نو دوی ډنډورې ګډولې، پارونې یې کولې او پر پاچا یې د کفر تور لګاوه. له دې سره سره د دوی له خوا نظام ته خطر متوجه نه و. خطر هغه وخت ورته متوجه شو چې محمد ولي او حضرتانو د عمل سړي یا ډله د نظام او پاچا پر ضد په حساس وخت کې ولمسوله.

د حضرتانو یا مجددیانو په نامه کسان د هندوستان له سره افغانستان ته راغلي. د دغې کورنۍ یو نومیالی شیخ احمد مجدد الف ثاني، په دین او تصوف کې د ژور فکر خاوند و. د هغه له امله مسلمانانو د دغې کورنۍ درناوی کاوه. دوی له دې ډېې نه هم نفوذناک شول چې نقشبندیه طریقه یې چلوله. که څه هم سنتي اسلام او تصوف سره جوړ نه دي، بیا هم د دوی درناوی کېده، له دې امله چې دوی شریعت په فعال ډول پاللو او د خپلې طریقې په حکم یې کوښښ کاوه چې د ټولنې سروال په مسلمانۍ او د اسلام په تطبیق کې ټینګ وي؛ نقشبندیه طریقه په دې ډول سیاسي ده، په داسې حال کې چې د صوفي ګرۍ نورې طریقې سیاسي نه دي.

د پاچا امان الله په وخت کې حضرتان د زاړه ښار په شوربازار کې اوسېدل. له دې امله دوی د شوربازار په حضرتانو باندې هم یادېدل.

د حضرتانو نومیالي ورونه درې تنه وو، فضل محمد، فضل عمر او محمد صادق. لومړنیو دوو یې د خپلواکۍ په جګړه کې د جنرال محمد نادر او د هغه د ورونو په کامپ کې د جهاد له پاره تبلیغ کاوه. فضل عمر مجددي په زرمله کې په یوې غونډې کې خلکو ته وویل چې: «پادشاه افغانستان ... عزم مصمم فرموده... ازادی نامه افغانستان را به هر فداکاری که باشد، به همکاری ملت مسلمان و غیور افغانستان از انگلیس استعمارجو بدست آرد. اگر شهید شدیم جنت الفردوس جای مااست و اگر زنده و مجاهد ماندیم، باعث سعادت دارین ما است... استقلال خود را به فدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم.»(۱۳۶)

پاچا امان الله د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شمس المشایخ او نورالمشایخ په لقبونو وویاړل؛ خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شو او پاچا د هغه په مړینې سره یو ټینګ ملاتړ له لاسه ورکړ او ورور یې نورالمشایخ فضل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سمونونو مخالف شو، ان تر دې چې د خوست په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا نیوله او بیا له افغانستان څخه ووت او په اسماعیل خان دېره کې دېره شو. له هغه وروسته ټولو حضرتانو نه یوازې د پاچا او د هغه د سمونونو مخالفت کاوه، بلکې له نورو مخالفانو سره یې د پاچا او د هغه د سمونونو پر ضد دسیسې هم کولې.

پاچا امان الله لا اروپا ته په سفر روان شوی نه و چې په کابل کې محمد صادق مجددي له ځینو محمدزي سردارانو او ملایانو سره په توطیو لاس پورې کړ. د غبار په قول په کابل کې د حضرتانو د امان الله ضد کړۍ ښه فعاله وه. دا هغه

وخت و چې بیا هم د هغه په وینا: «در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفی و مخالف به فعالیت ضد دولت در امدند.»[۱۳۷]

د ادمک په وینا:

«د ۱۹۲۷ په پای کې چې امان الله په سفر بوخت و، فضل رحیم گل اغا (محمد صادق) له قومي کسانو او ملایانو سره په پټه خبرې کولې چې پرمختگ غوښتونکي به ځنگه له قدرت نه وغورځول شي. د جنوبي سمت او کندهار عالمانو د هندوستان په اسماعیل خان دېره کې غونډه وکړه او په هغې کې پر دې وغږېدل چې د عصري کوونکو پر ضد به ځنگه عمل وشي. مقصد دا نه و چې پاچا امان الله له واکمنۍ نه گوښه کړل شي، بلکې د ځوانو افغانانو پر ضد کودتا وشي او پاچا امان الله په ستنېدو سره له یو شوي عمل سره مخامخ شي. ساتنپالو پرېکړه وکړه چې په وروستي گام کې دې پاچا گوښه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي.»[۱۳۸]

خو د عمل گام په کابل کې د محمد صادق مجددي په تحریک سره واخیستل شو. ښاغلی فضل غني مجددي په خپل اثر کې د دغه ټکي په هکله وایي چې «علمای افغانستان برای توحید صف در منزل حضرت صاحب در شور بازار اجتماعات نمودند.»[۱۳۹] منشي علي احمد د ده د علمای افغانستان د ناځرگندې افادې په تشخیص کې وایي چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په پټه وغوښتل چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له اسلامي شرع سره موافق وښیي. هغه ببښنه وغوښته. هغه ته بیا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه یې تصدیق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه: «هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه داسې وگڼله چې که عبدالرحمن د امان الله د کرکې قرباني شو، د ده پای به هم د هغه په شان

وي، بیا یې پرېکړه وکړه چې جنوب ته وتښتي او له هغه ځایه له حضرت شېر اغا سره په هند کې یوځای شي».[۱۴۰]

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوی له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځائیو کې د عزیز خان ځاځي په کلي کې واړول او بیا خوست ته لاړل. دوی هلته خلکو ته وویل چې «پروگرام شاه مخالف شریعت و به ضرر ملت افغان است. ما اینجا امدیم تا با اتفاق مردم پکتیا پیشنهادا خود را به شاه بفرستیم و مانع خرابی افغانستان گردیم.»[۱۴۱] له احمدزیو نه پرته د پکتیا هیڅ قوم د دوی وړاندیز ونه مانه. د جنوب عسکري قوماندان عبدالغني سرخابي هم له هغوی سره سر ونه خوځاوه، خو ټولو ورته ډاډ ورکړ چې حکومت ته به یې په لاس ورنه کړي او که غواړي روغ رمټ به یې هندوستان ته ورسوي.

دوی د قاضي عبدالرحمن د وړاندیز په مقابل کې حکومت ته د تسلیمېدو فیصله وکړه. د هغه وړاندیز دا و چې: «پیش روی ما دو راه بیشتر نیست. یا فرار به هند که در آن صورت حکومت انگلیس مارا با اعزاز خواهد پذیرفت ولی برای، که مسلمان و افغانیم، مرگ بهتر از این اعزاز اجنبی است. راه دوم تسلیم شدن به حکومت افغانستان و دست از جان برداشتن است. ایا رفقا چه میگویند؟ همه گفتند، شق دوم را ولو به فدا کردن جان ما باشد، تر جیح میدهیم.»[۱۴۲]

همغه و چې دوی ټول محلي حکومت ته تسلیم شول چې بیا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر یوه سره بېل بېل وکتل او بیا یې د محاکمې له پاره د حرب وزارت د حرب دیوان ته وسپارل چې د همدغه مقصد له پاره د حرب وزیر عبدالعزیز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کنډک مشر سید شریف او کنډک مشر عبدالله نه

جوړ شوی و. دیوان په ترتیب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزیز او محمد سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه یوه میاشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزیز او کنډک مشر سید شریف اعدام غوښتونکي او نور د اعدام مخالف وو. له دې سره سره د غبار په وینا، دغه دیوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا هغه لاسلیک کړ. محکوم شوي وروسته په سیاه سنګ کې اعدام شول، یوازې له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته چې پاچا هغوی د شمس المشایخ د خدمتونو په درناوي له اعدام نه معاف کړل او په بندي کولو یې بسنه وکړه». (۱۴۳)

داسې ښکاري چې د پاچا په کمپ کې چا د قاضیانو د اعدام پر پایلو سم سوچ نه و کړی. دوی دې ته هم فکر نه و کړی چې افغانان په ټولیز ډول له ظلم نه بده وړي او له مظلومانو سره خواخوږي کوي، هغه هم هغسې مظلومان چې قاضیان وي. د اعدام د پلویانو دلیل به دا و چې د حکومت مخالفان عبرت واخلي او ټولو ته ثابته وي چې حکومت پیاوړی او په وضع حاکم دی؛ خو د اعدام پایلې د هغه برعکس شوې. غټه خبره دا ده چې قاضیانو او مجددیانو په خپله ځانونه حکومت ته تسلیم کړي وو، بې له دې چې د حکومت پر ضد یې عمل کړی وي. دوی په راتلونکي کې هم امنیت ته خطر پېښولی نه شو. هو، دوی د حکومت ضد عمل نیت درلود؛ خو عمل یې ونه کړ یا یې عمل نه شو کولای.

څنګه چې دغه موضوع په اصل کې سیاسي وه؛ نو سیاسي مصلحت دا و چې دوی یوازې په بندي کېدلو سره بې اثره کېدی شي او په دې ډول به د اعدام د ناوړه پایلو مخه نیولې شوې وای؛ خو په اعدام سره دوی پیاوړي شول او خپل

مقصد ته ورسېدل. د هغو په اعدام سره خلک وپارېدل او د شینوارو او د کوهدامن داړه مارو د بغاوت له پاره لومړی گام شو. د ښاغلي مجددي په وینا: «حتی بعضی از وزرا و بزرگان دولت موقف امان الله خان را تائید نکردند، مثلاً محمود طرزی و عبدالهادی خان داوی وزیر تجارت و عبدالرحمن لودی همه استعفی خود را تقدیم پادشاه کردند.»[۱۴۴] ځینې وزیران به د قاضیانو په اعدام سره ناراضي شوي وي؛ خو د دغې موضوع په سر کې هېڅ وزیر ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و یا گوښه کېدو ته اړ شوی و.
تر اعدام وروسته:
« ... د امان الله پر ضد گوند د ملایانو تر منځ په ازادۍ سره تبلیغ کاوه چې امان الله عزم کړی چې د مصطفی کمال په مشوره ملایان یا ووژني یا یې له ملک نه وباسي، د دې له پاره چې د پرمختگ د لارې خنډونه له منځه یوووړل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پیل کړی. دغه تبلیغ هغسې اثر وکړ چې هیله یې کېدله. ملایان چې پوره ارام شوي وو، په امان الله باندې یې د کافر ټاپه ولگوله. دوی د مخ لوڅۍ پر ضد هم تبلیغ کاوه او خلکو ته یې ویل چې د دوی ښځې به هم زر مخ لوڅې شي او ټولې لوڼې به یې ترکیې ته واستولی شي. ولس د امان الله پر ضد شو».[۱۴۵]
یو شمېر دیني عالمان له افغانستان نه ووتل او په ډېره اسماعیل خان کې له نور المشایخ سره ډېره شول. نور المشایخ، سلیمان خېل د امان الله پر ضد وتوړول. حضرتانو په سلیمان خېلو کې مریدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مۍ میاشت کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شا کېدو کې غټه ونډه واخیسته.

لکه چې دمخه مې شرحې ورکړې، په کابل کې محمد صادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبیب الله ته د کابل د نیولو له پاره لار خلاصه کړې وه. پاچا امان الله پر کابل د حبیب الله تر اول یرغل ورسته محمد صادق مجددي له بند نه خوشې کړ، په دې هیله چې هغوی به د ارامۍ په ټینګولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډه موده کې سختۍ ګاللې وې، پرېکړه کړې وه چې نه یوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د کورنۍ د واکمنۍ پای ته رسولو له پاره هم کار وکړي. هغوی ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله چې پاچا عنایت الله دغه محمد صادق مجددي د یوه هیئت په سروالۍ حبیب الله او سید حسین ته د جنګ بس کولو او د خپلې واکمنۍ د منلو له پاره واستاوه. خو هغوی د خپل ماموریت برعکس په خپله حبیب الله د پاچایۍ له پاره په دغو کلمو سره وهڅاوه: ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږې. که عنایت الله له تا سره بیعت نه کوي، د هغه عمل به د شریعت پر بنسټ ناروا وي.

حقیقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شریعت له مخې هغه څوک د اسلامي ټولنې د سروالۍ له پاره وړ وي چې د ښو صفتونو خاوند وي، لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبیب الله غل او داړه مار و، د دین او وطن ساتندویان او بې ګناه ملکي افغانان یې وژل. پر دې سربېره غبار په حقه وایي: «شخص حبیب الله طبعاً از اداره یک کشور نی؛ بلکه از اداره حسابي یک قریه هم عاجز بود.»[۱۴۶]

حبیب الله یوازې د خپلو یو څو تنو داړه مارو ملګرو له خوا امیر یا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د استازو له خوا. د دغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و

چې په ناکراره هېواد کې امنیت او نظم ټینګ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعیت خپل نه کړای شو؛ نو محمد صادق او ملګرو یې پاچایۍ ته د حبیب الله په هڅولو سره د امنیت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه پر خلاف، د یو داخلي جنګ، افغان وژنې، ملک ورانونې د دغسې نوې دورې له پاره یې لار خلاصه کړه چې ۹ میاشتې اوږده شوه.
دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري یې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د افغان ځوانانو مخالف وو. دوی په دې ډول په وطن کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو ترمنځ د جګړې یوه نوې دوره پیل کړه او د هغو ملایانو خوا یې ونیوله چې په هر هغه چا یې د کفر ټاپه لګوله چې د اسلام په اړه یې نظر د دوی له نظر سره مخالف و. د پاچا امان الله سمونونو چې پارونې وکړې له دې امله نه وو چې هغه د اسلام مخالف و، هغه د هغو د فکر مخالف و چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع ترمنځ یې توپیر نه شو کولی؛ نو مخالفانو په تېره مذهبي مخالفانو په ډېر پراخ ډول ډنډورې ګډولې او تبلیغونه یې کول چې سمونونه د اسلام مخالف دي او امان الله کافر شوی دی.
اجتماعي، سیاسي، اقتصادي او په ټولیز ډول ژوند چارې له دې امله چې د بدلون په حال کې وي او دیني عقیده بیا هغسې نه ده، په څرګند ډول سره بېلې وای او دغسې ژوند چارو ته به بس د ژوند د عادي موضوع په توګه کتل کېدلای. په داسې حال کې به د سمون مخالفینو ادعا نه شوه کولی چې هغه د دین مخالف دي. د هغه برعکس هغوی به کوښښ کاوه چې په سمونونو کې سمون وکړي او هغه ترې نه غوره کړي چې د ټولو له پاره د منلو وړ او د خلکو له پاره ګټور وي؛ خو د امان الله ضد ملایانو عملاً وښودله، هغوی چې د ټینګې

عقیدې خاوندان وو، یوازې خپل فکر غوښته او د جوړې، زغم او سمولو په فکر کې نه وو؛ خو دوی د ژوند چارو ته د پخوا په سترګه کتل، نه د موجود واقعیت په سترګه.

که ژوند چارو ته د دیني عقیدې له چوکاټ نه دباندې کتل کېدلای، هغه به د ژوند عادي چارو په توګه ګڼل کېدلای او د فکري زغم او بحث په رڼا کې به هغه غوره کېدل چې د ټولو یا اکثرو له پاره د منلو وړ او د ژوند له پاره ګټور وای، په دغه حال کې به حتی مخالفینو هم هغسې شدت نه ښوده لکه چې د پاچا امان الله د سمونونو پر مخالفت یې چې وښود.

د همدې شدید مخالفت وجه وه چې د پاچا امان الله ټول سمونونه له یوه سره رد او په ټپه ودرول شول. په دې رد سره د پاچا امان الله څرګندو او پټو مخالفینو د شلمې پېړۍ افغانستان په منځنیو پېړیو کې ننوېست او هغسې پاچا یې هم له وطن نه وتلو ته اړ کړ چې افغانانو ته یې د پوره خپلواکۍ تلپاتې ویاړ ګټلی و او د دغه فکر له مخې یې حکومت کاوه چې:

«از خدمت به وطن، بالاتر عشقی ندارم»

پای

یادښتونه او لمن لیکونه:

۱ - عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۳۷۷ / ۱۹۹۹ دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوگرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرحه نه ده، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثرونه دي چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲ . منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانیې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳، لیکونکی د غزني مومند او د امان الله د دربار منشي او د معلوماتو خاوند و. د ده د امان الله دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انگریز په انگریزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده، په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې دقیق معلومات نه شته چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم چې د دغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه را استولې ده.

۳ . میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۳۴٦/۱۹٦۷، کابل، ۷۵۳.

۴ . لودویک ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانستان باندنۍ اړیکې، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانوی ضد حکومت او د جرمني د ناخپرو شویو لاسي پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵ . ادمک، ۷۷.

٦. وارتن گریگوربین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د ستېفورډ پوهنتون، ۱۹٦۸، ۲۲۹.

۷ . عبدالعلي ارغنداوی، د برتانیې امپریالیزم او د خپلواکۍ له پاره د افغانستان مبارزه ۱۹۱۴- ۱۹۲۱، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ۱۹۸۹، نوی ډهلي، ۱۷۴- ۱۸۱. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشیفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

۸ . ارغنداو، ۱۹۷.

۹ . ارغنداو، ۱۹۱.

۱۰ . عزیز الدین وکیلي فوفلزایی، نگاهی به تاریخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ۱۳٦۸/ ۱۹۸۹. ۷۹.

۱۱ . ادمک، ۴۹.

۱۲ . ادمک، ۹۲.

۱۳ . ادمک، ٦۲-٦٦.

۱۴ . منشي علي احمد، ۱۴، ۹.

۱۵ . ادمک، ٦٦.

۱۷ . ادمک، ٦۱.

۱۸ . ادمک، ٦۹.

۱۹ . ادمک، ٦۸.

۲۰ . ادمک، ٦۹.

۲۱ . ادمک، ۷۰.

۲۲ . ادمک، ۱٦۹.

۲۳ . پیټر هاپکرک، ختیځ ته اور اچول، په اسیا کې د لینن د امپراتورۍ خوب، کوډن شا بین الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۸۳-۱۸۱.

۲۴ . هاپکرک، ۱٦۰. ادمک، ۷۰.

۲۵ . منشي علي احمد، ٦.

۲٦ . ادمک، ۷۰.

۲۷ . منشي علي احمد، ۷. ادمک ۷۱.

۲۸ . ادمک، ۷۱؛ علي احمد، ۷.

۲۹ . غبار، ۷٦۱.

۳۰ . ادمک، ۸۱.

۳۱ . فوفلزایی، ۱۱۹.

۳۲ . ادمک ،۱۳۳؛ غبار، ۸۱۳.

۳۳ . محمد علم فیض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها. اسلام آباد، ۱۳٦۸/ ۱۹۸۹. ۵۳. ادمک ۸۱.

۳۴ . محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان واکمني، د ټکساس پوهنتون، ۱۹۷۹، ۳۵.

۳۵ . غبار، ۷۹۰.

۳٦ . غبار، ۷۹۵.

۳۷ . محمد حسن کاکړ، ۱۹۷۹، ۷۳-۹۱.

۳۸ . غبار، ۷۹۱.

۳۹ . کاکړ، ۱۹۷۹، ۱۵۳- ۱۵۵.

۴۰ . محمد حسن کاکړ، د ننني سیاسي، انکشافونو مطالعه، ۸۸-۱۸۹۶، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۳۷- ۱۹۷۱.

۴۱ . کاکړ، ۱۹۷۹، ۲۴.

۴۲ . فیض زاد، ٦٦-٦٨.

۴۳ . غبار، ۷۹۴.

۴۴ . امان الله خان غازي، حاکمیت قانون در افغانستان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از حبیب الله رفیع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۳۸۷/۱۹۹۹، ۱۸۷.

۴۵ . حاکمیت قانون، ۱۸۹.

۴۶ . حاکمیت قانون، ۱۸۸.

۴۷ . حاکمیت قانون، ۱۴٦.

۴۸ . غبار، ۷۹۲.

۴۹ . ادمک، ۸٦.

۵۰ . غبار، ۸۰۲.

۵۱ . علي احمد، ۹.

۵۲ . غبار، ۸۱۴.

۵۳ . غبار، ۷۹۷.

۵۴ . علي احمد، ۹.

۵۵ . علي احمد، ۱۰.

۵٦ . غبار ۸۰۴.

۵۷ . ادمک، ۸۸-۹۰، ۸۱۰-۸۰٦.

۵۸ . غبار، ۸۰۷.

۵۹ . غبار، ۸۰۶.

٦۰ . فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعليحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹- ۱۹۲۹، چاپ شخصی، فريمانت، کليفورنيا، ۱۹۹۷، ۲۴۰.

٦۱ . غبار، ۷۹۸.

٦۲ . جان رنارډ، د اسان مذهبي ځواب کتاب، وزيبل انک پرس، کانټون، مشيګن، ۲۰۰۲، ۲۱.

٦۳ . غبار، ۷۸۹، ۸۱۱.

٦۴ . حاکميت قانون، ۱.

٦۵ . رولينډ وايلډ، امان الله د افغانستان پخوانی پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوېټه، نيساټرېرز، ۱۹۸۷، ۵۲ وايلډ په کابل کې د ډيلي مېل خاص خبريال و.

٦٦ . حاکميت قانون، ۲۰۸.

٦۷ . حاکميت قانون، ۲۰۹.

٦۸ . حاکميت قانون، ۲۱۰.

٦۹ . حاکميت قانون، ۸۵.

۷۰ . حاکميت قانون، ۲۲۲.

۷۱ . حاکميت قانون، ۱۸٦.

۷۲ . حاکميت قانون، ۲۲۴.

۷۳ . حاکميت قانون، ۲۲۴.

۷۴ . حاکميت قانون، ۱۵۰.

۷۵ . حاکميت قانون، ۸۴.

۷٦ . حاکميت قانون، ۱٦۱.

۷۷ . حاکمیت قانون، ۲۲۶.

۷۸ . علي احمد، ۱۲.

۷۹ . ادمک، ۱۲۳.

۸۰ . ادمک، ۱۳۰.

۸۱ . ادمک، ۱۳۱.

۸۲ . ادمک، ۱۳۲.

۸۳ . علي احمد، ۱۷.

۸۴ . علي احمد، ۱۸.

۸۵ . علي احمد، ۱۸.

۸۶ . ادمک، ۱۳۳.

۸۷ . غبار، ۸۱۳.

۸۸ . ادمک، ۱۳۳-۱۳۵.

۸۹ . غبار، ۸۱۳.

۹۰ . ادمک، ۱۳۵-۱۳۷.

۹۱ . علي احمد، ۲۵.

۹۲ . غبار، ۸۱۳.

۹۳ . علي احمد، ۲۵.

۹۴ . غبار، ۸۱۸.

۹۵ . علي احمد، ۲۶.

۹۶ . فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاڅون په اړه د فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یادښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرت مک چزني

انگریزي کړې او له خپلو تبصرو سره یې له سره تنظیم کړې او لنډ کړې دي. مارکس واینر، پرنستن، ۱۹۹۹، ۵۲.

۹۷ . د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امیر په توگه و پېژندل شو، دی له دوه زره پوځ او د شینوارو او خوگیاڼیو له ملیشا سره جگدلک ته لاړل او هلته د مومندو راتگ ته په انتظار شو چې د ورتگ وعده یې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملگري یې له کابل نه وایستل شي. د دغه مقصد له پاره والي علي احمد د جنورۍ له ۲۳ نه تر ۲۹ پورې ډېرو قومونو ته فرمانونه واستول چې تابعیت یې ومني او ورسره یوځای شي. د کابل خلک چې په دغه وخت کې د کوهدامنیو او کوهستانیو له چور او چپاول نه په تنگ شوي وو، د هغه ورتگ ته سترگې په لار وو؛ خو هلته د خوگیاڼیو ملک قیس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونیوله او په نورو قومونو کې هم درز را منځ ته شو او پوځیانو پرېښود، حبیب الله ته د متابعت کولو په نیت د کابل په لور وخوځېدل، دا ټول په اصل کې له دې امله چې ویل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شینواري لا هم په هغه ولاړ وو یا دغسې ښکارېدل؛ خو پر هغو ده اعتبار له لاسه ورکړی و، دی پېښور ته او بیا له هغه ځایه کندهار ته لاړ فیض محمد ۵۱- ۵۵.

۹۸ . ادمک، ۱۴۳.

۹۹ . فیض محمد، ۳۳.

۱۰۰ . علي احمد، ۱۴. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وایي چې: از مدتی قبل در ولایت کاپیسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبیب الله بچه سقاو زیر نظر دقیق مخالفین دولت گرفته شده بود، غبار، ۸۱۵.

۱۰۱ . غبار، ۸۱۵

۱۰۲ . هندیه، له دعوت سره یاده شوې مرکه، ۵.

۱۰۳ . فیض محمد، ۳۴.

۱۰۴ . علي احمد ۲۹.

۱۰۵ . فیض محمد، ۳۵.

۱۰۶ . فیض محمد، ۳٦.

۱۰۷ . فیض محمد، ۳۷.

۱۰۸ . غبار، ۸۲۲.

۱۰۹ . فیض محمد، ۳۸.

۱۱۰ . غبار، ۸۲۲.

۱۱۱ . فیض محمد، ۳۹.

۱۱۲ . فیض محمد، ۴۱.

۱۱۳ . فیض محمد، ۴۲.

۱۱۴ . فیض محمد، ۴۵.

۱۱۵ . علي احمد، ۵۸.

۱۱٦ . علي احمد، ٦۰.

۱۱۷ . علي احمد، ۱۰.

۱۱۸ . غبار، ۸۲۴.

۱۱۹ . فیض محمد، ۳۸.

۱۲۰ . غبار، ۸۱۴.

۱۲۱ . غبار، ۸۲۵.

۱۲۲ . غبار، ۸۲۴.

۱۲۳ . محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، قانون او قضائيه، د برخپرونه، لندن، ۱۹۸۵، ۲۰۳.

۱۲۴ . حاکميت قانون، ۸۰.

۱۲۵ . شاهدخت هنديه با دعوت درگفتگو، دعوت، تله او لړم، ۱۳۸۳، ناروې، ۵. هنديه د پخواني پاچا امان الله لور ده.

۱۲۶ . حاکميت قانون، ۲۱۱.

۱۲۷ . حاکميت قانون، ۲۱۱.

۱۲۸ . حاکميت قانون، ۲۱۰.

۱۲۹ . حاکميت قانون، ۲۴۳.

۱۳۰ . غبار، ۸۱۲.

۱۳۲ . علي احمد، ۲۱.

۱۳۳ . غبار، ۷۸۹.

۱۳۴ . ادمک، ۱۳۸.

۱۳۵ . ادمک، ۱۴۳.

۱۳۶ . فوفلزايي، .۷۱

۱۳۷ . غبار، ۸۱۷.

۱۳۸ . ادمک، ۱۳۹.

۱۳۹ . فضل غني مجددي، ۲۵۱.

۱۴۰ . علي احمد۲۳.

۱۴۱ . غبار، ۸۱۷.

۱۴۲ . غبار، ۸۱۷.

۱۴۳ . غبار، ۸۱۸ مجددي، ۲۵۱.

۱۴۴ . مجددي، ۲۵۵.

۱۴۵ . علي احمد، ۲۳.

۱۴۶ . غبار، ۸۲۶.

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

- د ثور کودتا او د هغې ژورې پايلې (۲۰۱۰)
- زما غوره ليکنې (۲۰۱۰)
- د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
- افغانان د شپږشپېتم کال په پسرلي کې له روسانو سره د جنګ په حال کې (پښتو)
- د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
- وطن ته يو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
- رڼا او دفاع (ليکونکی، د مقالو تنظيم کوونکی) (۱۹۹۹)
- افغانان د شپږشپیتم کال په پسرلي کې له شورويانو سره د جنګ په حال کې (۱۹۹۰)
- د افغانستان په اړه د ژنيو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

- افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
- جنگ دوم افغان – انگلیس (۱۹۸۹)
- مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

- د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه انسان، د بالابانس لیکنه (۲۰۱۰)
- خاطرې، د یوې دورې لنډ تاریخ، د محمود طرزي لیکنه (۲۰۰۷)
- د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نیلر لیکنه (۲۰۰۲)
- د کابل سلطنت بیان، لومړی او دویم ټوک، د الفنسټن لیکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
- دموکراسي در جهان امروز، د میکفیرسن لیکنه (۱۹۷۱)
- تاریخ څه ته وایي؟ د اي. اچ. کار لیکنه (۱۹٦۸)
- ماکسم گورکي د ادبیاتو په اړه (۱۹٦۱)
- جان سټوارټ مل په ۹۰ دقیقو کې

په انگرېزي کې:

- د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ (۲۰۰٦)
- افغانستان، د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)

- د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
- افغانستان، د داخلي سیاسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

د بنسټ په اړه

کاکړ تاریخ بنسټ چې یو علمي، څېړنیز او خپرنیز بنسټ دی په ۱۳۹۳هـ.ش کال ایجاد او د اطلاعاتو او کلتور وزارت په چوکاټ کې ثبت شو.
دا بنسټ د هغې اړتیا له وجې چې په لرغونپوهنې، ټولنپوهنې، فرهنګپوهنې او سیاست کې موجوده وه، رامنځه شو؛ ترڅو یادو ساحو کې دقیقې علمي څېړنې وشي او د دقیقو علمي معیارونو له مخې پخواني آثار بیا چاپ کړي.

زموږ فعالیتونه:

- د تاریخي آثارو لیکل، ژباړل او خپرول
- د پوهاند کاکړ د ټولو آثارو بیا ځلي چاپ او تر خلکو رسول
- د پخوانیو آثارو تدقیق او بیا خپرول
- تاریخي او علمي څېړنو ته لار هوارول
- د تاریخي سیمینارونو، ورکشاپونو، کنفرانسونو او سمپوزیمونو جوړول (انلاین/ حضوري)
- د علمي شخصیتونو، مناسباتو او تاریخي ورځو لمانځل
- د تاریخي اسنادو را ټولول، ارشیف او بیا چاپول
- د ملي ارزښتونو او میراثونو خوندي کول
- د پوهاند کاکړ او نورو تاریخ لیکوالو کاتوبونه په غړیزه بڼه جوړل
- د تاریخي عکسونو راټولول
- په آنلاین بڼه د پوهاند کاکړ او نورو لیکوالو مقالې او کتابونه خپرول

موږ هڅه کوو چې د نامتو افغان څېړونکو خورې ورې لیکنې راټولې او له علمي بنسټونو سره د مسلکي او تخصصي مرستې ترڅنګ د دوی ملاتړ هم وکړو. زموږ موخه د افغانستان د تاریخ په لا شتمنولو کې برخه لرل دي.

د لا زیاتو معلوماتو لپاره، کولی شی په لاندې ادرس زموږ ویبسایټ ته مراجعه وکړی.

http://www.kakarfoundation.com/

د کاکړ تاریخ بنسټ | بنیاد تاریخ کـــــاکړ

یادونه : د پوهاند محمد حسن کاکړ، ژوند او علمي کارونو د لا پوهاوي لپاره زمونږ ویبپاڼه وګورئ

kakarfoundation.com